

Militaire Spectator

MAANDBLAD

waarin opgenomen de officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en de Koninklijke luchtmacht

UITGAVE:

Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap

Secretaris: A. G. D. van Osch
Beringlaan 13, 2803 GA Gouda

Ledenadministratie:
K. Doormanlaan 274, 2283 BB Rijswijk

HOOFDREDACTEUR:

T. de Kruijf
brigade-generaal der genie

p/a HKS, Frederikkazerne
v.d. Burchlaan 31, 2597 PC Den Haag
Telefoon (070) 3 16 66 29

ADJ.-HOOFDREDACTEUR:

B. A. C. Droste
commodore Koninklijke luchtmacht

REDACTEUREN:

J. F. W. van Angeren
luitenant-kolonel Kon. luchtmacht

ir. J. W. van Bommel
kolonel van de technische staf

J. M. J. Bosch
kolonel der cavalerie

drs. J. W. M. Schulten
luitenant-kolonel verbindingdienst b.d.

drs. Ch. F. Turpijn
kolonel van de militair psychologische
en sociologische dienst

BUREAU-REDACTIE/PRODUKTIE:

Kalvermarkt 28, 2511 CB Den Haag
Telefoon (070) 3 18 68 67

ABONNEMENTEN:

f 30,-, buitenland f 40,- per jaar
Losse nummers f 3,-

ADVERTENTIES:

N.V. Noord-Nederlandse Drukkerij
Postbus 6, 7940 AA Meppel
Telefoon (05220) 6 86 66
I.s.m. CET Reclame & Publiciteit
Rogge 19, 5521 RX Eersel
Commerciële zaken: A. H. C. Thijssen
Telefoon (04970) 1 67 89

NADRUK VERBODEN

<i>Officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en de Koninklijke luchtmacht</i>	286
<i>Editoriaal:</i> De inval in Rusland in 1941	287
drs. J. W. M. Schulten: Operatie Barbarossa. Propaganda en oorlogvoering	289
drs. A. C. van Weerd: Informatieplanning	299
prof. dr. A. J. Leijen: Krijgsmacht, bedrijfskunde, politiek	303
C. D. A. Blankestijn: Operational sustainment tijdens de Falklandoorlog (slot)	312
drs. J. van den Berg: Verspreiding van raketten door de Derde Wereld	318
<i>Boeken</i>	325
<i>Vakpers:</i> Het meesterwapen van de toekomst	328
Militaire Spectator legpenning 1991	329
Regels voor kopijverzorging	330

OFFICIELE MEDEDELINGEN

KONINKLIJKE LANDMACHT
KONINKLIJKE LUCHTMACHT

KL/KLu-mededelingen/ orders cf VS 2-1100

KL-order (CLAS/BSL) 15/6. Lijst van te nemen maatregelen in geval van een calamiteit (900724).

KL-order (BLS) 53/86. Regeling gedragswetenschappelijk onderzoek in de KL (900724).

KL-order (DEBKL) 21.2/33. KL-publicaties t.b.v. KLu (900724).

KL-order (CLAS/BLS) 04.2/27. Hoogste bedragen voor: A Onderdeelondersteuningsfonds, B schoonmaakartikelen (900814).

KL-med. (BLS) 85.1. Berichten die op civiele adressen moeten worden afgeleverd (901001).

KL-med. (CLAS/BLS) 85.2. Facsimileberichten (901001).

KL-order (DEBKL) 04.8/15. Procedure rapporten accountantsdienst (901001).

KL-order (DEBKL) 55.3/2. Informatieverstrekking aan de algemene rekenka-

mer (901001).

KL-order (LAS) 78.554. Brevetten voor militaire parachutisten (901001).

KL-order (DEBKL) XX.X/1. KL-orders en KL-mededelingen (901001).

KL-order (CLAS) 45/1. Het beheersen van het energieverbruik (910123).

Mededelingen van het Commando Opleidingen Koninklijke landmacht

Verschenen en opgenomen in VS 2-2506, Index van voor de KL van kracht zijnde boekwerken.

VS 7-514, 2e ovw. Pistoolmitrailleur 9 mm Uzi, M61.

VS 44-32. Pantserluchtdoelartillerie.

VS 44-33. Bediening van het kanon, luchtdoel, zelfvoortbewegend.

De aandacht wordt erop gevestigd, dat officieren, die maandelijks van Rijksweg de „Militaire Spectator” ontvangen, bij wijziging van hun adres, dit dienen bekend te maken aan de administratie van de eenheid waarbij zij in onderhoud zijn.

Einde van de Officiële mededelingen van de Koninklijke landmacht en Koninklijke luchtmacht

U bent actief dienend officier van KL of KLu, maar gaat binnenkort de dienst verlaten.

U wilt echter wèl graag maandelijks de Militaire Spectator blijven ontvangen? Dat kàn: als lid van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (contributie f 30,- per jaar; buitenland f 40,-) vindt u hem iedere maand in de bus, en tevens viermaal per jaar „Mars in Cathedra”.

Meldt u als lid bij de secretaris: Beringlaan 13, 2803 GA Gouda.

De inval in Rusland in 1941

Vijftig jaar geleden, op 22 juni 1941, vielen Duitse troepen de Sovjet-Unie binnen. In deze veldtocht, die de naam Barbarossa droeg, verwachtte de Duitse legerleiding de Sovjet-Unie in ongeveer vijf maanden te verslaan en aldus, ten koste van de Slavische volkeren, levensruimte voor de Germanen van het Derde Rijk te creëren.

De operatie Barbarossa en het vervolg erop hebben in de afgelopen decennia veel aandacht gekregen in de militaire vakliteratuur, en er zijn tientallen boeken verschenen, waarin de gehele campagne of delen ervan zijn behandeld. Deze beschrijvingen en analyses zijn voornamelijk gebaseerd op Duitse bronnen, want de toegankelijkheid van Sovjetrussische bronnen is tot dusver beperkt geweest. Bovendien bestaan terechte twijfels over de betrouwbaarheid van de wèl ter beschikking staande informatie.

Deze argwaan is niet onbegrijpelijk, zoals uit een enkel voorbeeld moge blijken. In het in Moskou verschenen boek *The Soviet Army* (uitg. 1971) wordt vermeld, dat de Sovjetrussische strijdkrachten in september 1939 Polen binnenvielen om de Duitse opmars tot stoppen te brengen; over een

verdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie wordt echter niet gerept. Ook de Duitse inval in 1941 wordt als een verrassing aangeduid, alsof men een troepenmacht van 3,5 miljoen Duitsers onopvallend aan de grens met de Sovjet-Unie kon concentreren.

Hopelijk zal bij een voortgaande openheid van de Sovjetrussische maatschappij meer origineel bronmateriaal ter beschikking komen.

Ook al zijn betrouwbare Russische bronnen nog niet beschikbaar, de Duitse bronnen geven voldoende gegevens om een beeld te krijgen van de krijgshandelingen op de verschillende operationele niveaus en van de politiek-strategische overwegingen en invloeden daarop.

Voor degenen, die zich in Hitlers ideeën hadden verdiept, kwam de inval niet als een verrassing. Volgens sommige schrijvers zouden de Russen en in het bijzonder Stalin de inval (nog) niet hebben verwacht. De tijdige ontplooiing en alarmering van de Sovjetrussische troepen doen vermoeden, dat van een overrompeling op het strategische en operationele niveau niet kan worden gesproken. Wel blijken de Duitsers op vele plaatsen een tactische verrassing te hebben bereikt.

Of er nu wel of niet van een verrassing kan worden gesproken, de operaties verliepen voor de Duitsers aanvankelijk gunstiger dan verwacht. Zelfs de sceptische chef-staf van de landstrijdkrachten Halder begon optimisme te vertonen en schreef op 3 juli 1941 reeds in zijn dagboek, dat naar verwachting de veldtocht binnen veertien dagen zou zijn gewonnen. Op 11 augustus daaraanvolgend erkende hij echter reeds de kolos Rusland te hebben onderschat. Na vijf maanden was het doel niet bereikt en vier jaar later was Moskou nog steeds niet bezet, maar waren de Russen wèl in Berlijn.

Over de redenen van het niet realiseren van het gestelde doel lopen de meningen van de verschillende schrijvers nogal uiteen. Zo worden genoemd: de onjuiste inschatting van het militaire potentieel van de tegenstander en de gebrekkige infrastructuur, waardoor tactische en operationele successen niet konden worden uitgebuit (*Liddell Hart, Carell*), de onvoldoende capaciteit aan de Duitse zijde om de operaties logistiek te steunen (*Van Creveld*),

het beestachtig behandelen van de mensen in de veroverde gebieden, die de Duitsers veelal juist als bevrijders hadden begroet (*J. F. C. Fuller*). In andere boeken worden bovendien nog als oorzaken vermeld: de zeer strenge winter (de derde in successie), het late aanvangstijdstip (eerst moest in mei nog een campagne op de Balkan worden gevoerd), een onjuiste inschatting van de uitgestrektheid van de Sovjet-Unie en onvoldoende mobiliteit. Vrijwel alle schrijvers zijn van mening, dat het enkele keren verleggen van het zwaartepunt eveneens een grote rem op het tempo van de uitvoering is geweest.

Uit de hier weergegeven visies zou men kunnen afleiden, dat met een betere planning, een meer consistente uitvoering en zonder klimatologische tegenslag, Moskou wel zou zijn bereikt. Met name degenen, die veelal met bewondering de verschillende voor de Duitsers succesvolle operaties hebben beschreven, neigen tot die benadering. Men dient echter te bedenken, dat het winnen van verschillende veldslagen, en zelfs een gunstig verlopen operatie, niet automatisch het winnen van een oorlog tot gevolg hebben.

Een evaluatie van de Duitse plannen geeft de indruk, dat te veel waarde is gegeven aan de militaire-machtsfactor en dat men de andere factoren, met name de geografische omstandigheden en het economische potentieel van de Sovjet-Unie, heeft onderschat. Zo was de militaire productie van de Sovjet-Unie in 1941 groter dan die van Duitsland en in 1943 was ze, ondanks het in Duitse handen zijn van belangrijke delen van de Sovjet-Unie, gelijk aan het inmiddels toegenomen Duitse produktieniveau. Bovendien ontving de Sovjet-Unie uitgebreid materiële steun van de Westerse geallieerden.

Ook de geografische omstandigheden waren in Europees Rusland anders dan waarmee men als militair ervaring had opgedaan in de Poolse veldtocht en met de aanval in het Westen. De afstand van de Duitse grens naar het Kanaal was minder dan 300 km, doch de afstand van de in 1939 ontstane oostgrens van het Derde Rijk tot Moskou bedroeg ongeveer 1000 km; de afstand van Stalingrad naar Berlijn was zelfs meer dan 3000 km. Daarbij kwamen dan nog het gebrekkige wegennet in de Sovjet-Unie en een spoorwegstelsel met afwijkende spoorbreedte. In demografisch opzicht beschikte de Sovjet-Unie over aanzienlijk meer reserves dan Duits-

land. De verliezen aan Duitse zijde waren in december 1941 ongeveer 800.000 mensen, de Russen hadden inmiddels een verlies van bijna 4 miljoen mensen moeten incasseren. Door de Duitse activiteiten elders, die ook mankracht vergden, waren de verliezen voor de Duitsers echter veel rampzaliger; het gevolg was, dat de eenheden niet meer op de organieke sterkte konden worden gebracht.

Indien men gebruik had gemaakt van de aanvankelijk welwillende houding van de bevolking in de veroverde gebieden, zou men mogelijk de verliezen met Witruissische of Oekraïense hulptroepen hebben kunnen compenseren. Het brute optreden tegen de bevolking had daarentegen tot gevolg dat de Duitsers te maken kregen met een nieuwe vijand, de partizanen.

Terugblikkend stelt *Sebastian Haffner* in *Zur Zeitgeschichte* dan ook terecht dat de aanval op de Sovjet-Unie door Duitsland als waanzin moet worden bestempeld.

In tegenstelling tot de in het begin van dit editoriaal vermelde vele publikaties, is in de *Militaire Spectator* de Duitse inval in Rusland nauwelijks aan de orde gesteld. De behandeling is veelal beperkt gebleven tot de publikatie van boekbesprekingen en het vermelden van gevechten en operaties in artikelen, die over een ander onderwerp handelden. Waarom deze belangstelling zo gering is geweest kan niet meer worden achterhaald. Een reden zou een zeker schaamtegevoel kunnen zijn. Immers, indien men de gevechten van de meidagen van 1941 en de operaties in Indië in 1941/42 niet meerekent, vochten in militair verband meer Nederlanders aan Duitse zijde mee, dan met de geallieerden. Van het totale aantal als militair gesneuvelde Nederlanders in de periode 1940-1945 was het merendeel in Duitse dienst.

Over deze Nederlandse deelneming aan de Duitse kant is over het algemeen weinig gepubliceerd en dientengevolge weinig bekend. De nogal snel moraliserende Nederlander dient zich te realiseren, dat niet iedereen aan de goede kant stond en in het verzet is gegaan. De Nederlandse deelneming aan Duitse zijde was zelfs groter dan die aan het actieve verzet. Aan enkele achtergronden hiervan is in het volgende artikel aandacht besteed.

drs. J. W. M. Schulten

luitenant-kolonel van de verbindingdienst b.d.

Operatie Barbarossa

Propaganda en oorlogvoering

Op 22 juni 1941 begon in de vroege ochtenduren de Duitse aanval op de Sovjet-Unie. Operatie Barbarossa, waaraan bijna 3,5 miljoen Duitse soldaten en hun bondgenoten deelnamen, was begonnen. Het Rode Leger werd door de Duitse aanval, die met luchtbombardementen tot diep in het Russische achterland werd ondersteund, volkomen verrast. Van een samenhangende verdediging was geen sprake meer en de *Wehrmacht* stootte snel in oostelijke richting door.

Voor de Duitse bevolking kwam de aanval op Rusland ook als een volslagen verrassing. Sedert het in 1939 gesloten niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie hadden de Duitse media op geen enkele wijze kritiek op dat land uitgeoefend. De oorlog ging tegen Engeland en het internationale jodendom, aldus de media in het Derde Rijk.

Winston Churchill daarentegen was al eerder op de hoogte van het op handen zijnde Duitse initiatief. Via *ULTRA*, de Engelse codenaam voor het breken van de Duitse Enigma-vercijfermachine, was hij goed geïnformeerd over de handel en wandel van de Duitse legerleiding. Om zijn bron niet prijs te geven had Churchill zijn mond moeten houden. Het betekende wel dat hij zeer snel op de Duitse agressie kon reageren: op 22 juni 1941 zegde hij in een radiotoespraak Rusland alle steun toe.

De Duitse aanval werd met een grote propaganda-activiteit ondersteund, waarbij de berichtgeving in de media een belangrijke rol speelde. Op enkele aspecten daarvan wordt in deze beschouwing nader ingegaan.

De Duitse propagandamachine

In de moderne oorlogvoering is de propaganda vanaf het begin van deze eeuw een steeds grotere rol gaan spelen. Vooral in Engeland, de VS en

Duitsland werd daaraan tijdens de Eerste Wereldoorlog veel aandacht besteed. Daarbij ging het niet alleen om het verhogen van het moreel van de eigen strijdkrachten en de eigen bevolking, maar ook om het ondermijnen van dat van de tegenstander. Zo werd het voeren van propaganda een civiele en militaire aangelegenheid. In het Derde Rijk was de propaganda ook een belangrijk element van de nazi-ideologie. Omdat de propaganda in Duitsland vanuit een politieke en militaire invalshoek werd bedreven, ontwikkelden de nazipartij en de *Wehrmacht* hun eigen propagandaorganisaties.

Onder leiding van dr. Joseph Goebbels beschikte de partij — of de Duitse regering, om de schijn van een normale staat hoog te houden — over het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* (RMVP). Door het controleren van de media en het geven van aanwijzingen kon de partij zo de publieke opinie beïnvloeden. Het *Reichskriegsministerium* (RKM) ontwikkelde een eigen propagandaorganisatie voor de strijdkrachten. Behalve de verhoging van het eigen moreel moest deze organisatie ook moreelondermijnende activiteiten tegen de vijand organiseren.

Omdat het werk binnen de militaire eenheden en in de frontlijn moest worden gedaan, was de Duitse krijgsmachtleiding van mening dat alleen speciale militaire eenheden daarvoor geschikt waren. Daarom waren oorlogsverslaggevers militairen die in hun berichtgeving aan allerlei beperkingen onderhevig waren. Voorkomen moest worden dat de vijand uit de kranten belangrijke informatie kon halen, zoals het al te snel berichten over behaalde successen of het noemen van plaatsnamen binnen het kader van een opmars. Ook al was het voor het moreel van de eigen bevolking van belang dat over het oorlogsverloop zo snel en nauwkeurig mogelijk werd bericht, een snelle berichtgeving kon strijdig zijn met het militaire belang.

Gedurende de jaren '30 onderkenden het RMVP en het RKM deze problematiek en kwamen tot gebiedsafbakening en samenwerking. In 1938 werden door de Wehrmacht propagandacompanieën opgericht, bestaande uit oorlogsverslaggevers, cineasten, fotografen, filmoperateurs en andere mediadeskundigen. Tot de taken werd niet alleen de verslaggeving van de gevechtshandelingen gerekend, maar ook het verzorgen van filmavonden, een „goede” nieuwsvoorziening voor de troepen te velde en andere moreelverhogende activiteiten. De propagandacompanieën bevonden zich op legerniveau en opereerden onder stafverantwoordelijkheid van de Ic, de tegenwoordige G2, van de legerstaf. Het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) coördineerde de propaganda-activiteiten van de land-, zee- en luchtmacht.

Op grond van de verkregen informatie uit de frontlijn stelde het OKW een ontwerp van het *Wehrmachtbericht* op. Dat diende vóór 10.00 uur gereed te zijn, waarna het Hitler ter goedkeuring werd voorgelegd. Publikatie volgde vóór 14.00 uur zodat het nog in de avondbladen kon worden opgenomen. Het zijn vooral deze berichten die, ook voor de Nederlandse kranten, de belangrijkste informatiebron over de gevechtshandelingen aan het front vormden.

Het ideologische voorlichtingsmateriaal werd door het RMVP samengesteld, maar door de Wehrmacht zelf onder de eenheden verspreid. De *Truppenbetreuung* was en bleef een louter militaire aangelegenheid. Pas tegen het einde van de oorlog zou de partij d.m.v. speciale stafofficieren, de zg. *Nationalsozialistische Führungsoffiziere* (NSFO), eigen functionarissen binnen de militaire organisatie voor propagandadoeleinden hebben. Veel invloed hebben dezen echter niet gehad. Zij waren in het algemeen te laag van rang om binnen de militaire organisatie werkelijk invloed te kunnen uitoefenen. Daarbij kwam dat de Wehrmacht toen wel wat anders aan het hoofd had dan de soldaten in partij-ideologische zin op te voeden.

Zoals in alle andere landen waar de Duitse soldatenlaarzen ongevraagd waren binnengemarcheerd, werden ook in Nederland de media onder Duitse censuur geplaatst. De bezetter gaf expliciete opdrachten t.a.v. berichten en foto's die moesten worden opgenomen. Verder werd nauwkeurig aangegeven waarover niet mocht worden gepubli-

ceerd. Een en ander werd geleid door een speciale *Presseabteilung* in Den Haag, aan de Kneuterdijk nr 5. Deze gaf vele persconferenties om de Duitse maatregelen en richtlijnen toe te lichten. Kranten en tijdschriften die zich niet aan de Duitse instructies hielden, liepen het gevaar een verschijningsverbod opgelegd te krijgen. Bovendien liepen de verantwoordelijke redacteuren en journalisten het gevaar te worden gearresteerd. De twijfel over de mate waarin men met de bezetter moest meewerken om toch nog aan enige vorm van nieuwsvoorziening te kunnen doen was groot.

Een van de taken van de *Sicherheitsdienst* van de SS was de leiding van het Derde Rijk te informeren over de opvattingen die de Duitse bevolking over het gevoerde buitenlandse en binnenlandse beleid had. Deze organisatie, wier activiteiten zijn te vergelijken met de latere *Staatsicherheitsdienst* (Stasi) van de voormalige DDR, rapporteerde wekelijks over het moreel van de bevolking, de volksgezondheid, de economische ontwikkelingen en tal van andere zaken. Daartoe behoorde ook een evaluatie van de effectiviteit van de propaganda.

Deze rapportages, de *Meldungen aus dem Reich*, zoals zij werden genoemd, zijn ook in de bezette gebieden opgemaakt. Zo ontstonden ook, onder verantwoordelijkheid van de *Höherer Polizeiführer in den Niederlanden*, Hans Albin Rauter, de *Meldungen aus den Niederlanden*. Daarmee werd niet alleen de stemming onder de Nederlandse bevolking voortdurend gepeild, maar werd ook de *Presseabteilung* weer gecontroleerd.

Het Duitse aanvalsplan

Het in 1939 tussen Duitsland en Rusland gesloten niet-aanvalsverdrag betekende voor Duitsland dat Polen zonder Russische inmenging kon worden aangevallen. Daarna volgde op 10 mei 1940 het Duitse offensief in het Westen. De vijand was voor het Duitse volk, dat zich in een zeer grote eensgezindheid achter Hitler schaarde, Engeland, dat door het internationale jodendom werd gesteund. Over Rusland werd op geen enkele wijze in negatieve zin in de media gerapporteerd, hoewel Hitler in „Mein Kampf” al had aangegeven dat het hem om *Lebensraum im Osten* ging. Door verovering van grote gebieden in Rusland moest

het Derde Rijk de grondstoffen verkrijgen om een wereldmacht te kunnen worden. Voorlopig was dit toekomstbeeld naar de achtergrond verdwenen en stond de strijd tegen het Britse imperium in het volle licht van de belangstelling.

Voor de Duitse legerleiding lagen de kaarten echter anders. Onmiddellijk na de beëindiging van het westoffensief werd in juli 1940 begonnen met de voorbereiding van de aanval op Rusland. En níét met tegenzin! Toen Hitler in 1939 met zijn plannen kwam om Frankrijk en Engeland aan te vallen, had de Duitse legerleiding aanvankelijk zoveel mogelijk tegengewerkt. De herinnering aan de voor Duitsland zo ongelukkig verlopen Eerste Wereldoorlog had daarbij een grote rol gespeeld. De onverwacht snelle overwinning had nu echter bij de Duitse legerleiding een dermate euforische stemming teweeggebracht dat van enige terughoudendheid t.a.v. een offensief tegen Rusland geen sprake was.

In augustus 1940 was het eerste aanvalsplan gereed: het plan Marcks, genoemd naar de opsteller, gen Erich Marcks. Deze was chef-staf geweest van het 18e Leger, dat Nederland in mei 1940 aanviel. In Rusland zou deze vakkundige en enthousiaste generaal een been kwijt raken en ten slotte in juni 1944 in Normandië sneuvelen.

Het plan Marcks werd door diverse andere plannen gevolgd. Uiteindelijk werd Rusland met drie legergroepen aangevallen met als hoofdrichtingen Leningrad, Moskou en de Oekraïne.

De definitieve opdracht van Hitler om de aanval op Rusland voor te bereiden kwam op 18 december 1940, toen *Weisung Nr 21 „Fall Barbarossa“* verscheen, die begon met:

Die deutsche Wehrmacht muß darauf vorbereitet sein, auch vor Beendigung des Krieges gegen England Sowjetrußland in einem schnellen Feldzug niederzuwerfen. [1]

Terwijl de Wehrmacht zich op het offensief voorbereidde, was er van Russische militaire voorbereidingen voor een aanval tegen Duitsland geen sprake. Het Rode Leger was weliswaar offensief tegen Finland opgetreden, maar dat was met stilzwijgende toestemming van Hitler en zijn trawanten gebeurd. Zo kwam ten slotte de Duitse aanval op Rusland niet alleen voor de Duitse bevolking, maar ook voor de Russen als een volslagen verrassing. Van de Duitse legerleiding kan dit bepaald

níét worden gezegd: die stond allang klaar om aan de slag te kunnen gaan.

„Met de hulp van God“

Op 22 juni 1941 las de *Reichsminister für Propaganda und Volksaufklärung* om 5.30 uur persoonlijk tijdens een radio-uitzending de verklaring van Hitler voor, waarin deze de Duitse aanval op Rusland bekendmaakte en motiveerde. Het Duitse volk en de wereld waren over een nieuwe fase in de oorlog ingelicht. De aanval zelf was die zondagochtend om 03.30 uur met een inleidende artilleriebeschieting over het gehele front begonnen. Een speciale dagorder van Hitler moest de Duitse soldaten een hart onder de riem steken. De *Oberster Befehlshaber der Wehrmacht* schreef:

Deutsche Soldaten! Damit tretet Ihr in einem harten und verantwortungsschweren Kampf ein. Denn: das Schicksal Europas, die Zukunft des Deutschen Reiches, das Dasein unseres Volkes, liegen nunmehr allein in Eurer Hand. Möge uns allen in diesem Kampf der Herrgott helfen! [Deutsche Allg. Ztg, 23.6.41]

Het Oberkommando bleef uiteraard niet achter en maakte op 22 juni 1941 bekend:

An der SOWJETRUSSISCHEN GRENZE ist es seit den frühen Morgenstunden des heutigen Tages zu Kampfhandlungen gekommen. Ein Versuch des Feindes, nach OSTPREUSSEN einzuflieden, wurde unter schweren Verlusten abgewiesen. Deutsche Jäger schossen zahlreiche rote Kampfflugzeuge ab. [2]

Veel informatie over het feitelijke verloop van de strijd verschaftte dit communiqué niet, en voorlopig zou dat zo blijven.

De eerder genoemde verklaring van Hitler vormde de basis voor de propaganda over de strijd tegen Rusland. Uitgangspunt was dat de strijd tegen Rusland aan Duitsland was opgedrongen. De Führer opende zijn verklaring met:

Deutsches Volk, Nationalsozialisten! Von schweren Sorgen bedrückt, zu monatelangem Schweigen verurteilt, ist nun die Stunde gekommen, in der ich endlich offen sprechen kann. [Deutsche Ztg in den Niederlanden, 23.6.41]

Vervolgens ontwikkelde hij de stelling dat er sprake was van een samenzwering van Engeland en Rusland tegen Duitsland. Hij had, volgens zijn zeggen, alles geprobeerd om een gewapend conflict met Rusland te vermijden, maar helaas ver-

geefs. Rusland had steeds van agressieve bedoelingen blijk gegeven. Er was niet alleen een Russische dreiging in de richting van Finland, de Baltische staten en de Balkanlanden, Duitsland zelf werd door Russische troepenconcentraties direct bedreigd. Rusland liep niet aan de leiband van Engeland, maar streefde naar het vestigen van de bolsjewistische wereldheerschappij. Door de Russische troepenconcentraties was het bovendien, aldus Hitler, onmogelijk geworden de oorlog tegen Engeland in 1940 reeds te winnen. Hij besloot zijn verklaring met:

Ik heb derhalve vandaag besloten het lot en de toekomst van het Duitse rijk en van ons volk weer in de handen van onze soldaten te leggen. Moge de Heere God ons juist bij deze strijd helpen. [Alg. Handelsblad, 23.6.41]

Die verklaring miste haar uitwerking op het Duitse volk niet. De *Sicherheitsdienst* rapporteerde op 23 juni 1941 dat het Duitse volk door de aanval zeer was verrast. De bewondering voor de Führer, die zolang de last van het Russische gevaar alleen had moeten torsen, was groot. Hitlers bewering dat het de schuld van Rusland was dat de strijd tegen Engeland nog niet met een Duitse overwinning was beëindigd, had grote aandacht getrokken. Over de algemene houding van het Duitse volk rapporteerde de SD:

Die Bevölkerung ist sich der Schwere und Tragweite dieses Kampfes bewußt, vorherrschend ist aber eine ruhige, gefaßte Zuversicht. Ängstliche Gemüter äussern zwar, es werde große Schwierigkeiten haben diese riesigen Räume zu erobern. Letzten Endes kommt aber doch immer wieder daß große Vertrauen zu der Unüberwindlichkeit deutschen Soldatentums zum Ausdruck. [3]

De leider van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in Nederland, ir. Antón Mussert, reageerde na het bekend worden van de Duitse aanval met het zenden van een telegram aan Hitler, luidende:

In dit beslissende uur, waarin de strijd van het nationaal-socialistische en fascistische Europa tegen zijn Bolsjewistische doods vijand begonnen is, is het mij een voorrecht aan U, Führer aller Germanen, de plechtige belofte te kunnen afleggen, dat de nationaal-socialistische beweging in Nederland onverpoosd en krachtig haar taak zal voortzetten het Nederlandse volk te winnen voor de nationaal-socialistische idee en daarmee voor het nieuwe Europa. Namens mijn duizenden strijdende kameraden meld ik U, dat zij zich door niemand in trouw zullen laten overtreffen en dat zij zich zullen inzetten voor de gemeenschappelijke overwinning. God

bescherm U en geve aan Uwen strijd zijn onmisbaren zegen. [Amersfoortsche Crt, 23.6.41]

Evenals door de NSB werd ook door het Zwart Front van Arnold Meier de aanval op Rusland toegejuicht. De bereidheid in Nederland aan deze strijd deel te nemen, om zo voorgoed een einde aan het bolsjewistische gevaar te maken, was groter dan in de andere Europese landen.

Berichtgeving in de Duitse media

In de communiqués van het OKW werd aanvankelijk alleen in zeer vage termen over het feitelijke verloop van de strijd gesproken. „Im Osten verlaufen die Kämpfe des Heeres und der Luftwaffe gegen die Rote Armee planmäßig und erfolgreich” was een regelmatig terugkerende mededeling waarmee de media het voorlopig moesten doen. Vanzelfsprekend waren de verliezen aan Russische zijde hoog en werden tegenaanvallen met succes afgeslagen.

Voor enige levendigheid in de nieuwsvoorziening zorgden de *Frontberichte* van de propagandacompanieën. Door de beschrijving van allerlei lokale acties en gevechten, zonder daarbij plaatsnamen of eenheden te noemen, werd het thuisfront over de gang van zaken aan het front geïnformeerd. Een en ander was het gevolg van de ervaringen die de Duitsers tijdens het westoffensief hadden opgedaan. Met het oogmerk het moreel van de eigen troepen en dat van de achterban te verhogen was toen zonder enige terughoudendheid zo snel en nauwkeurig mogelijk over de feitelijk opmars verslag gedaan. Hiervan hadden de Fransen geprofiteerd. Door de chaotische toestanden aan Franse zijde beschikte de Franse legerleiding over onvolgende informatie over het verloop van de strijd, maar de Duitse publikaties waren voor de Franse legerleiding een goede aanvulling daarop.

Had de beperking van de nieuwsvoorziening gedurende de eerste fase van Operatie Barbarossa militair-technische voordelen, het uitblijven van „echt” nieuws wakkerde de vorming van geruchten aan. Pas op 30 juni 1941 verschenen de eerste gedetailleerde berichten over de Duitse opmars in de media. Zo gaf de *Deutsche Allgemeine Zeitung* op die datum een zeer uitvoerig overzicht van het verloop van de gevechtshandelingen tot dan toe.

In zeer vet gedrukte letters werd het Duitse volk meegedeeld:

Gewaltige Anfangserfolge im Osten. Zwei Sowjetarmeen bei Bialystok eingeschlossen. Bei Minsk bahnt sich ein neuer großer Erfolg an im Vordringen südlich der Pripjetsümpfe. 4107 Flugzeuge vernichtet, 2233 Panzer vernichtet oder erbeutet.

De geweldige Duitse overwinningen deden bij velen de vraag rijzen of de Duitse legerleiding de Russische gevechtskracht niet zwaar had overschat.

De Duitse legerleiding meende zich een groot optimisme te kunnen veroorloven omdat zij geloofde dat de Russische verdediging was doorbroken en dat de totale ineenstorting van het Rode Leger slechts een kwestie van tijd was. De chef van de generale staf, gen Franz Halder, schreef op 3 juli 1941 in zijn dagboek dat de oorlog tegen Rusland binnen veertien dagen zou zijn gewonnen. Hij voegde daaraan toe dat de gevechten door de uitgestrektheid van het land nog wel enige tijd zouden doorgaan.

Berichtgeving in Nederland over de oorlog

Verscheidene Nederlandse bladen verschenen op 22 juni 1941 met een extra editie. Veel verschil met de Duitse bladen was er niet, hetgeen niet verwonderlijk was. De media stonden onder censuur, waren voor het buitenlandse nieuws sterk afhankelijk van het *Deutsches Nachrichtenbüro* (DNB) en hadden ook met het euvel te kampen dat er geen concreet nieuws over het verloop van de gevechtshandelingen was.

De *NRC* verscheen op 22 juni 1941 met een extra editie, waarvoor de kopers vijf cent moesten neertellen. Het blad gaf de integrale tekst van de oproep van de Führer en de verschillende dagorders. Vele andere kranten maakten eerst op maandag 23 juni melding van de uitbreiding van de oorlog. Ook zij publiceerden de diverse oproepen en verklaringen van Duitse autoriteiten. Zeer regelmatig keerde de bewering terug dat de Russen agressieve bedoelingen hadden en dat Hitler hun agressie op het nippertje had kunnen beteugelen.

Het NSB-blad *Volk en Vaderland* kwam op 23 juni met een extra nummer tegen een prijs van zes cent. Het opende met een hoofdartikel van Musert. „Rusland stond en staat”, aldus de leider van

de NSB, „aan de overzijde hand in hand met de kapitalistische en Joodsche machten in Engeland en Amerika”.

In de Duitse propaganda werd regelmatig met grote nadruk naar voren gebracht dat Rusland een oorlog met Finland was begonnen en de Baltische staten had ingelijfd. De Nederlandse media namen deze voorstelling van zaken zonder bezwaar, wellicht zelfs met een zekere gretigheid over. In een commentaar schreef het *Algemeen Handelsblad* op 23 juni 1941 o.a.:

Maar Sovjet-Rusland kan de historische expansiezucht in Europa blijkaar niet onderdrukken. En Stalin is blijkaar niet tevreden met het nationaal-communisme in één land — zijn eigen — en bezwijkt opnieuw voor de verleiding om de rest van de wereld willens en onwillens te bekeeren en te beheerschen.

Op een enkele uitzondering na was de berichtgeving in de andere kranten overeenkomstig. Regelmatig werd ook bericht over de wijze waarop de communisten de kerken hadden ontheiligd. De strijd tegen het goddeloze communisme, zoals keer op keer door de Duitse overheid naar voren werd gebracht, was een echte kruistocht. Niet voor niets was de operatie vernoemd naar de Duitse keizer Frederik I, die de bijnaam Barbarossa had.

Eenvoudig was het voor de media overigens niet. Niet alleen was er de Duitse censuur; er bestond ook het gevaar als krant een verschijningsverbod opgelegd te krijgen, of erger. De Nederlandse kranten voerden binnen de Nederlandse samenleving hun eigen beleid. Zo had het katholieke dagblad *De Tijd* zijn eigen problemen. De strijd tegen het goddeloze bolsjewisme sprak veel katholieken aan. Het hoefde niet in Duitse uniformen en met gewapend geweld te gebeuren, maar direct verwerpelijk was het toch óók niet. Althans sommige redactieleden van *De Tijd* waren die mening toegedaan en onomwonden werd ervoor gepleit toch maar aan Duitse zijde tegen het bolsjewisme mee te strijden. Dat ging het Nederlandse episcopaat echter te ver en er werd tegengas gegeven. Al te hard wilde men echter niet optreden, want dan werd misschien het voortbestaan van het dagblad bedreigd, hetgeen betekende dat de rooms-katholieken op de neutrale pers, misschien wel *De Telegraaf*, waren aangewezen. En dat was toch minder wenselijk. ▽

De Rijkscommissaris grijpt in

Uit politieke en militaire overwegingen was de aanval op Rusland door het naziregime niet propagandistisch voorbereid, waardoor de verrassing voor de bevolking groot was. Toen de eerste schoten waren gevallen werden alle propagandaregisters ruim opengetrokken, niet alleen in Duitsland, maar ook in Nederland. In tegenstelling tot de positieve houding van de Duitse bevolking t.o.v. Operatie Barbarossa waren in Nederland ook andere geluiden te horen. De *Sicherheitsdienst* hield het allemaal goed in de gaten en rapporteerde wkelijks in de *Meldungen aus den Niederlanden* aan Berlijn wat er gaande was. Er werd een algehele verandering in de houding van de Nederlandse bevolking geconstateerd. Zij, die *deutschfreundlich* waren, bleven dat natuurlijk, maar bij de rest van de bevolking was een groeiend anti-Duitse houding merkbaar. Veel Nederlanders, zo rapporteerde de SD, waren van mening dat de uitbreiding van de oorlog te veel van het Duitse militaire apparaat zou vergen, waardoor de eindoverwinning van het Derde Rijk in gevaar zou kunnen komen.

Over de Nederlandse kranten werd opgemerkt dat deze t.a.v. Rusland pro-Duits en v.w.b. Engeland anti-Duits waren, al met al een onoverzichtelijke situatie. De houding van de Duitse autoriteiten tegenover de Nederlandse pers veranderde na 22 juni 1941 dan ook in hoge mate en de pers werd steeds meer aan banden gelegd. Van enige vrijblijvendheid was geen sprake meer en er werden steeds stringenter opdrachten aan de pers verstrekt. Het aantal artikelen en berichten over bepaalde onderwerpen waarover moest worden gepubliceerd, werd flink uitgebreid en ook het aantal verboden nam sterk toe. Rusland moest worden vervangen door Sovjet-Unie en Leningrad mocht alleen nog met de oude naam Petersburg worden aangeduid. Op afbeeldingen (kaarten) mocht alleen het westelijke strijdtoneel worden afgebeeld en niet de gebieden ten oosten van de lijn Leningrad-Odessa. Vooral na 30 juni werd de Duitse greep op de Nederlandse pers steeds sterker. Seyss-Inquart bepaalde dat alle bladen in de week van 12 tot 19 juli in elke editie op elke frontpagina uitvoerig moesten berichten over Russische gruweldaden en sociale wantoestanden in de

Sovjet-Unie. De Rijkscommissaris liet het niet bij woorden alleen, maar trad zelf in het strijdperk. Op 27 juni 1941 werd op het IJclubterrein achter het Rijksmuseum in Amsterdam een massabijeenkomst georganiseerd, waarbij de gevaren van het bolsjewisme aan de orde zouden worden gesteld. Behalve Seyss-Inquart zou ook Mussert het woord voeren. De voorbereidingen waren zeer grondig. Alle kranten waren verplicht grote advertenties op te nemen met een oproep de bijeenkomst bij te wonen. Er werden extra treinen ingezet en de Nederlandse Arbeidsdienst, de Nederlandse SS en een aantal andere nationaal-socialistische organisaties werden bij de uitvoering betrokken. De kranten waren verplicht de toespraak van Seyss-Inquart integraal af te drukken. Voorts moesten zij, en daar waren ze betrekkelijk vrij in, de bijeenkomst verslaan.

Toen de Rijkscommissaris op 27 juni 1941 het IJclubterrein betrad, waren er ongeveer 50.000 aanwezigen. Onder hen bevonden zich de secretarissen-generaal van de diverse departementen, majoor J. N. Breunese, de oud-chef van de Nederlandse generale staf lgen H. A. Seyffardt, talloze Duitse autoriteiten en uiteraard de gehele NSB-leiding. Seyss-Inquart hield een toespraak van een uur. Met grote nadruk bracht de Rijkscommissaris in zijn toespraak naar voren dat de oorlog in het oosten door Rusland aan Duitsland was opgedrongen. De Russische expansiedrang werd door hem in geuren en kleuren beschreven. Uitvoerig ging hij in op de samenwerking tussen Rusland, Engeland en de VS. (Met dit laatste land zou Duitsland pas op 11 december 1941 in oorlog komen.) De propagandistische voorbereiding begon in het kader van de oorlog tegen Stalin en de zijnen. De oorlog tegen Rusland was volgens de Rijkscommissaris een Europese aangelegenheid, waarbij Nederland niet afzijdig mocht blijven. Nederlanders moesten zij aan zij met hun Duitse kameraden de bolsjewistische vloedgolf keren. Een oproep die niet zonder resultaat zou blijven. Na Seyss-Inquart sprak Mussert. Deze stond overigens — evenals de gehele NSB — bij de bezetters niet in hoog aanzien. Het waren echter de belangrijkste bondgenoten van de nazi's in Nederland en daarom kregen zij een plaatsje onder de zon. Mussert sprak volgens zijn zeggen niet alleen namens de NSB, maar was de woordvoerder van het gehele Nederlandse volk. Ook hij wees op het

HET UUR DER EINDBESLISSING VOOR EUROPA IS GEKOMEN.

Liberalisten - Marxisten - Bolsjewisten en Plutokraten

waren steeds fel gekant tegen de Nationaalsocialistische revolutie van 1933. De Führer heeft zijn leger en de legers van Finland en Roemenië tot den strijd

tegen de joodsche wereldmachten in het Oosten, tegen de UdSSR opgeroepen.

Duitschland strijdt niet voor imperialistisch oorlogsdoel, maar voor het behoud van de

EUROPEESCHE BESCHAVING.

Toen Finland door het Roode Legér werd overvallen, hebben de Weststaten met goede woorden getracht, Finland bij te staan.

De Führer heeft echter dat leger gevormd, hetwelk de vrijheid voor Finland in goede kameraadschap met de strijders voor vrijheid van den veldmaarschalk Mannerheim herwinnen zal.

Wat Nu?

Hierop zal de door den Führer geroepen Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied

Rijksminister SEYSS-INQUART

in Amsterdam, op het IJselbatterrein bij het Museumplein, **Vrijdag, 27 Juni 1941, 's avonds 20 uur, antwoorden.**

Komt ALLEN

JODEN HEBBEN GEEN TOEGANG.

Toegang vrij.
Openstelling van het terrein 18.30 uur.
Begin der Manifestatie: 20 uur.
Einde circa 21.30 uur.

Van Den Haag, Utrecht en Haarlem rijden extra-treinen. Inlichtingen hierover geven zowel de Dienststellen van de NSDAP, alsmede ook de bureaux van de NSB.

RIJK-MARKTEN.

	26 Juni	25 Juni	24 Juni
tarwe Juli	37½	37½	37½
October	—	—	—
December	—	—	—
Siereming slot	kalm	kalm	kalm
Haver Juli	30½	30	30½
October	30½	25½	35½
December	30½	25½	23½
Rogge Juli	35	38	35½
October	36½	50	36½
December	35½	55½	36½
Gerst Juli	61½	51½	51½
October	45½	48	46½
December	44½	44½	45½
Lijnzaad Juli	137½	155	158
October	105½	151½	153½
December	121½	149½	151
Aanz. waalednig	—	—	—
tarwe No 1	438	445	533
No 2	343	348	398

Fluctuaties Juli-termijn

Tarwe Chicago	+11	Cacao	- 2
Suiker Conit. 4	+3	Rubber	-10
Koffie Santos	+14	Katoen	-23½

	26 Juni	25 Juni	24 Juni
Loos 15/18 v. d. l.	14.85	14.72	14.30
Siereming slot	57½	57½	57½
Juli	14.72	14.52	14.90
October	14.93	14.72	14.80
December	15.01-58	14.85-81	14.88
Juni	15.07	14.82	14.80
Mart	15.10-71	14.87	14.95-90
sept	15.10	14.87	14.98

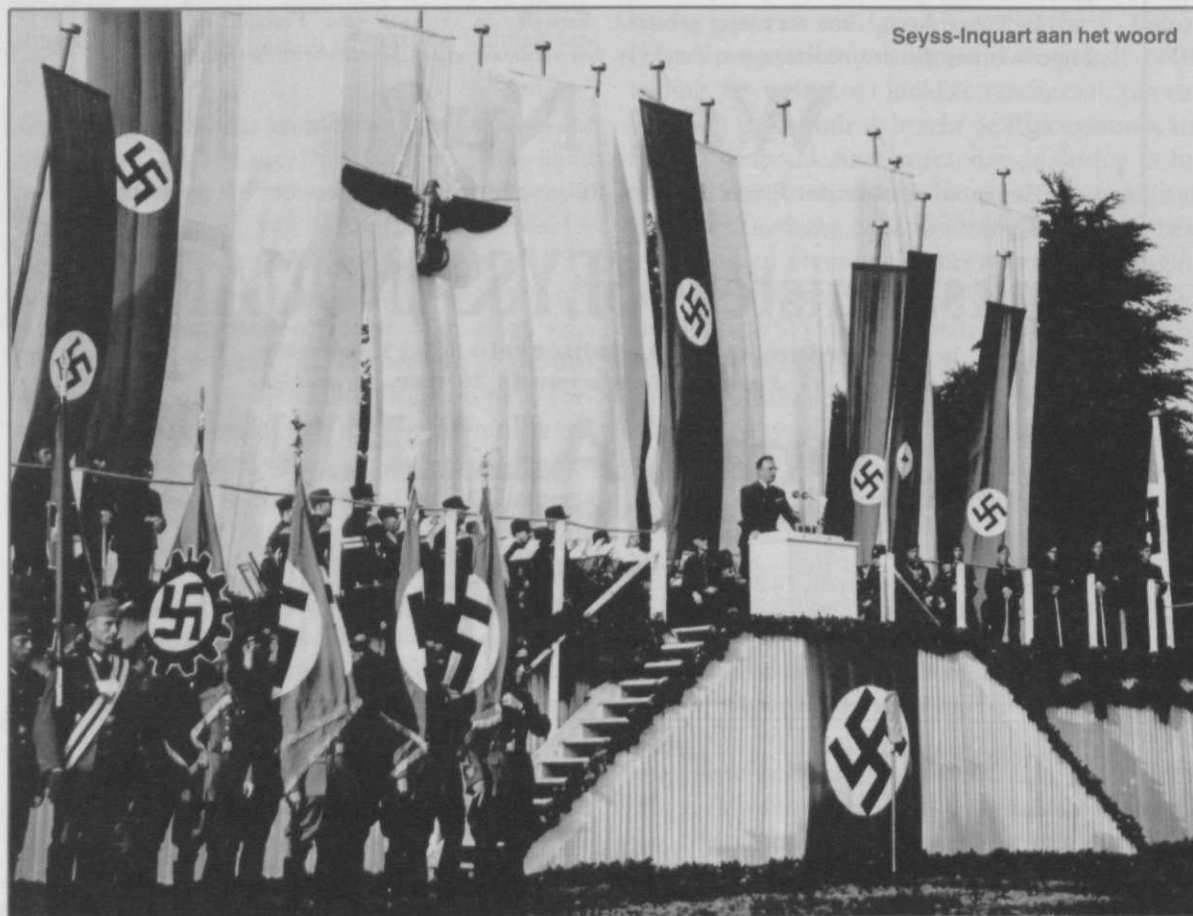
AGENDA.

VERGADERINGEN OP 25 JUNI
AMSTERDAM, 17½ u. Landbouw Mij. „G
tar“ — Ten kon. „gew.“
11 u. Bouwhandel v. h. G. Key — Tr
11 u. Rijkswet 2. 1938 (J.
11 u. Continental Grana Werke — Ki
„gra“ 369 377 17½ u. obl.
11 u. Intern. Handelsberg. — Ten kon
Ned. „gra“ 431 (1000) „gra“
11 u. Parkhotel en -Restaurant — T.
Kon. „gra“
11 u. Cultuur Mij. Thaanke — Tr
Kon. „22. Voorprijzen“ 120 125 (gew.)
11 u. Hotel Poles „Het Poolische Koffi
huik“ — Ten kon. „Bokin“ 14 (gew.)
Het „gra“

De bijeenkomst van 27 juni

Seyss-Inquart aan het woord

communistiche gevaar en riep zijn landgenoten op aan de strijd deel te nemen. De volgende dag vonden op dertig plaatsen in Nederland door de NSB georganiseerde manifestaties plaats, waarbij werd opgeroepen aan Duitse zijde mee te strijden. De kranten moesten de toespraak van Seyss-Inquart letterlijk weergeven. De meeste bladen deden dat alleen volgens de ontvangen opdracht. Van enige echte belangstelling voor de manifestatie op het IJscubterrein was geen sprake. De hardleersheid van het Nederlandse volk moest worden afgestraft, wat uit een aantal maatregelen bleek. Zo werden op 30 juni 1941 de Nederlandse politieke partijen door de bezetter ontbonden.

Reacties op de Duitse aanval

Naar aanleiding van de Duitse aanval op Rusland hield Koningin Wilhelmina op 24 juli 1941 een toespraak voor Radio Oranje. Na haar afschuw over het Duitse optreden tot uitdrukking te hebben gebracht zei de vorstin:

Heden is het Rusland, maar wij weten, dat het morgen of overmorgen de machtige bolwerken van onze beschaving en van de beginselen die ons heilig zijn, het Britse Rijk en de Verenigde Staten van Amerika zullen zijn, die de krachtproef van Hitlers oorlogsmachine zullen hebben te doorstaan. Het is daarom, dat waar de omstandigheden daartoe mochten leiden, wij ook zullen strijden naast de bevolking van Sovjet-Rusland. Wij zullen dit doen, trouw blijvende aan ons als gevolg van onze beginselen ingenomen standpunt ten opzichte van het bolsjewisme. Want wij mogen nooit vergeten, dat wij de beginselen en praktijken van het bolsjewisme volstrekt afwijzen. [4]

De Nederlandse afkeer van het communisme had ertoe geleid dat met de Sovjet-Unie geen diplomatieke betrekkingen werden onderhouden. Het zou echter, ondanks het gemeenschappelijke Duitse gevaar, toch nog tot 10 juli 1942 duren voordat het „christelijke Nederland” met het „goddeloze communistische bewind in Moskou” tot een normalisering van de diplomatieke betrekkingen kwam. De Nederlandse minister-president mr. P. S. Gerbrandy verwoordde deze gebeurtenis tijdens een radiotoespraak als volgt.

Dat deze overeenkomst tot stand is gekomen zal U, luisteraars, niet verwonderen. De aanval van Hitler op de Unie van Sovjet-Rusland schiep aanstonds gevoelens van strijdende samenhangigheid tussen het Russische en het Nederlandsche volk, welke thans hunne officiële bezegeling hebben gekregen. [5]

De radiotoespraak van Koningin Wilhelmina van 24 juni was haar door de Duitse bezetters niet in dank afgenomen. Tijdens zijn toespraak op het IJscubterrein in Amsterdam had Seyss-Inquart daaraan in bedekte termen uiting gegeven. Het was slechts een voorbode van de maatregelen die tegen het Oranjehuis zouden worden genomen. De Rijkscommissaris liet bekendmaken:

Wilhelmina van Oranje-Nassau, die naar het vijandelijke buitenland gevlucht is, heeft zich thans aan de zijde der Sovjets geplaatst. De Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandsche gebieden heeft daarom gelast, dat afbeeldingen van elken aard van de levende leden van het huis van Oranje-Nassau uit alle overheidsgebouwen en gebouwen van openbare dienst, uit alle openbare en bijzondere scholen, openbare inrichtingen en bedrijven, en over het algemeen uit alle gebouwen welke voor openbare doeleinden gebruikt worden, verwijderd worden. [Het Nat. Dagblad, 30.6.41]

In de nationaal-socialistische pers werd over „oranje-bolsjewisme” gesproken.

Met uitzondering van het communistische illegale blad *De Waarheid* werd in de Nederlandse ondergrondse pers aanvankelijk weinig gereageerd op de Duitse aanval op Rusland. *De Waarheid* kwam al op 26 juni 1941 met een extra uitgave die opende met:

Terwijl de Sovjet-Unie volhardend poogde de vrede met Duitsland, evenals met alle andere landen ter wereld, te bewaren, heeft het Nazi-bandietendom Zondag 22 Juni jl. met grenzelooze brutaliteit de volkeren van het land van het socialisme overvallen.

De radiotoespraak van koningin Wilhelmina en de steeds verder gaande Duitse dwangmaatregelen vergrootten in Nederland de afkeer tegen de bezetter en verhevigden het verzet. Toch bleken de woorden van Seyss-Inquart bij een aantal Nederlanders, en dat waren niet allemaal NSB'ers, aan te slaan. Onder leiding van lgen H. A. Seyffardt werd een vrijwilligerslegioen voor de strijd tegen Rusland opgericht. In september 1941 hadden zich ongeveer 3000 man aangemeld. De werving verliep niet zonder moeilijkheden. Persoonlijke tegenstellingen, de strijd tussen de NSB en Zwart Front en de Duitse opvatting dat een eigen Nederlandse militaire eenheid eigenlijk ongewenst was, waren daarvan de oorzaken. Een en ander verhinderde niet dat Nederland ten slotte, vergeleken met de andere bezette Europese landen, het grootste aantal SS'ers zou leveren: bijna 25.000. ▢

Afgesloten periode?

De Koude Oorlog heeft op verschillende wijzen de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog beïnvloed. Door nazi-Duitsland te koppelen aan het kapitalisme en de *Wehrmacht* aan de *Bundeswehr* kon de Russische naoorlogse propaganda — en de geschiedschrijving speelde daarin een grote rol — de continuïteit tussen de Tweede Wereldoorlog en de veronderstelde bedreiging door de NAVO voor de eigen bevolking aannemelijk maken. Een herhaling van de 22 juni 1941 mocht niet meer voorkomen.

Er is weinig fantasie voor nodig om binnen het NAVO-kamp een soortgelijke gedachtengang te ontdekken. Het Duitse offensief in het Westen, van 10 mei 1940, was op maat gesneden om tijdens de Koude Oorlog voor voldoende argumenten te zorgen voor het op een hoog peil houden van de bewapening. Nu was de naoorlogse Russische bedreiging identiek aan die door Hitler. Ook hier is een duidelijke continuïteit van de Tweede Wereldoorlog naar de Koude Oorlog: samen met de Bondsrepubliek Duitsland tegen de onbetrouwbare, inhalige Russische beer, die zijn ware aard al had getoond tijdens de oorlog tegen Finland en de annexatie van de Baltische staten in 1939. Het is misschien te boud om te beweren dat in het „Vrije Westen” de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog dienstbaar is gemaakt aan het vei-

ligheidsbeleid, maar van enige hulp is toch zeker sprake.

Het einde van de Koude Oorlog betekent niet alleen dat nieuwe historische bronnen voor de onderzoekers toegankelijk worden, waardoor opvattingen uit het verleden kunnen worden bijgesteld, het betekent ook dat objectiever naar het verleden, en dus ook naar 22 juni 1941, kan worden gekeken. Een bijstelling van de huidige opvattingen, vooral daar waar de propaganda in het spel is, zal het gevolg ervan zijn. De Duitse aanval op Rusland is daarom nog geen afgesloten periode.

Nog een laatste opmerking. De ontwikkeling van de media heeft ertoe geleid dat, nog meer dan tijdens de Tweede Wereldoorlog, de propaganda een belangrijke rol speelt. Strijdende partijen besteden veel energie om aan te tonen dat de tegenpartij is begonnen, ook al ligt het duimendik erop dat men zelf de agressor is. Bij dit alles wordt ook na de Tweede Wereldoorlog God niet over het hoofd gezien en Zijn hulp wordt regelmatig ingeroepen. In tal van opzichten vertonen de voorlichting en propaganda tijdens de recente Golfoorlog een grote overeenkomst met die in 1941. Het is daarom niet onredelijk de vraag aan de orde te stellen of de huidige oorlogen nu de geschiedschrijving van die uit het verleden beïnvloeden of dat het juist omgekeerd is. Omdat de waarheid meestal ergens in het midden ligt, is er gelukkig voor historici nog veel te doen.

Literatuur

1. W. Hubatsch — *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. (Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht). Koblenz (1983)84.
 2. *Die Wehrmachtberichte 1939-1945*; Bd 1 - 1. September 1939 bis 31. Dezember 1941. München (1985) 585.
 3. H. Boberach (red.) — *Meldungen aus dem Reich*. Herrsching (1984)2427.
 4. M. G. Schenk en J. B. Th. Spaan — *De Koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. Koningin Wilhelmina 1940-1945*. Franeker (1985)42.
 5. L. de Jong — *Landgenoten. De radiotoespraken van minister-president prof. mr. P. S. Gerbrandy in de jaren 1940-1945 gehouden voor Radio Oranje en De Brandaris*. Franeker (1985)73.
- VOORTS:
- M. Balfour — *Propaganda in war 1939-1945*. Londen (1979).
- L. de Jong — *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*; dl 5, 1e helft - maart '41 — juli '42. Den Haag (1974).
- E. Somers — *Vrijgegeven door de Duitse censuur*. Amsterdam (1986).
- N. K. C. A. in 't Veld — *De SS en Nederland*. Amsterdam (1987).
- H. von Wedel — *Die Propagandatruppen*. Neckargemünd (1962).
- Z. A. B. Zeman — *Nazi propaganda*. Londen (1964).

drs. A. C. van Weerd

res-majoor van de militaire administratie

Informatieplanning

Recentelijk is het „Handboek Informatieplanning” van Aarts en Janssen voor Defensie tot standaard verklaard [1]. Bovendien is bepaald dat geen geautomatiseerde systemen meer mogen worden gebouwd zonder dat daaraan voorafgaand „informatieplanning” heeft plaatsgevonden (zie Aanwijzing DGE&F nr 24 d.d. 26 juli 1990). Het management-instrument *Informatieplanning* — en wel volgens het Handboek — is daarmee bij de ontwikkeling van informatievoorzieningsprojecten tot een *conditio sine qua non* verklaard. Zo is er bij DGW&T een informatieplan opgesteld, en ook de Koninklijke Marine ontplooit activiteiten in die richting; voorts is binnen het militair-geneeskundig functiegebied de „noodzaak” hiertoe onderkend. Alle reden om bij dit instrument eens stil te staan, vooral omdat de ervaring leert, dat informatieplanning veelal wordt beschouwd als panacee voor alle besturingskwalen; in dat geval is inderdaad teleurstelling het saldo van verwachting en werkelijkheid.

Definitie

Allereerst een korte aanduiding van wat informatieplanning eigenlijk is. Informatieplanning betreft het methodisch vaststellen van de informatieprocessen binnen een organisatie teneinde deze via een informatieplan beter beheersbaar te maken. In het informatieplan, dat voor de gehele of een deel van de organisatie kan worden opgesteld, wordt niet alleen de (toekomstige) informatiebehoefte aangegeven, maar óók de manier waarmee op doelmatige wijze *de* informatievoorziening kan worden geregeld.

Het instrument informatieplanning blijkt echter in de praktijk een hachelijke (en kostbare) zaak te zijn, waarbij de veelal hooggespannen verwachtingen niet worden waargemaakt. Frustraties zijn

Teleurstelling is het saldo van verwachting en werkelijkheid . . .

dan onvermijdelijk. Wat is er toch misgegaan? Vreemd eigenlijk dat, waar in andere gevallen zorgvuldig wordt gewikt en gewogen, de beslissing over zoiets gewichtigs als informatieplanning in *no time* valt!

Dit artikel beoogt niet een uitgebreide uiteenzetting over de technische aspecten van informatieplanning te worden (men neme bv. het Handboek Informatieplanning), maar is vooral een poging het fenomeen in een breder (en realistischer) kader te plaatsen; met name zal aandacht worden besteed aan hetgeen aan informatieplanning en de daaruit voortvloeiende informatievoorzieningsprojecten moet voorafgaan en welke valkuilen zijn te onderscheiden. Eerst echter een paar relativerende opmerkingen.

Relativering

Wij leven, zo wordt ons vaak voorgehouden, in het informatietijdperk. De omgeving wordt steeds turbulenter, de informatiebehoeften groeien explosief. Informatieplanning lijkt daarbij onvermijdelijk en onontbeerlijk. Bijna niemand kan meer zonder bestuurlijke informatie, laat staan zonder bestuurlijke-informatiesystemen. Een paar kanttekeningen zijn naar mijn mening daarbij op hun plaats.

Allereerst dient mijns inziens het zozeer geroemde informatietijdperk danig te worden gerelativeerd. Weliswaar wordt massaal software voor „huishoudelijk” PC-gebruik gekocht, doch men gebruikt slechts een fractie van de beschikbare mogelijkheden. Daarbij komt nog dat de ene versie nog niet is ingeburgerd, of er is al weer een nieuwe op de markt met zo mogelijk nog meer mo-

gelijkheden, die in de meeste gevallen evenmin worden benut.

Een papierloze kantooromgeving lijkt verder weg dan ooit, alle reclamebeloften ten spijt. Men pretendeert *de* bestuurlijke-informatieverzorging adequaat te kunnen verzorgen, waarbij dan informatieplanning als startpunt voor te ontwikkelen systemen zou moeten gelden. Vaak wordt daarbij een impliciete veronderstelling gehanteerd, als zou de informatiebehoefte ondubbelzinnig zijn vast te stellen en vervolgens volledig te beheersen. De realiteit voldoet echter niet aan deze vooronderstelling.

Onderzoek heeft aangetoond dat driekwart van de belangrijkste managementbeslissingen niet op basis van gestructureerde informatie plaatsvindt, doch op basis van kattenbelletjes, telefoontjes, geruchten, speculaties en allerlei voornamelijk *verbale* (informele) contacten. De ondernemingsstrategie zit dan ook niet in de computer, maar „tussen de oren” van de manager. Het *Fingerspitzengefühl* speelt daarbij een grote rol. Managers, aldus het onderzoek, hebben daarbij vooral behoefte aan *zachte* informatie en daarin voorziet een zg. „hard” bestuurlijke-informatiesysteem, gebaseerd op een veelal technisch informatieplan, niet [2]. Bescheidenheid is hier dus het motto! Het is belangrijk dat men zich vooral bewust is van de *bependingen* van informatieplanning.

De schaarse literatuur over bv. informatieplanning en ook de uitwerkingen daarvan in de praktijk, is (nog) voornamelijk technisch van aard. Het inventariseren van de informatiebehoeften neemt daarbij een voorname plaats in; het vaststellen van de *meerwaarde* van al die wensen komt wat minder uitdrukkelijk aan bod. Wanneer men die behoeften eens ècht kritisch zou beschouwen, zou er ongetwijfeld behoorlijk in kunnen worden gesnoeid. Technologisch gesproken kan immers tegenwoordig vrijwel alles, maar ook hierbij geldt nog steeds de wet van het afnemende grensnut.

Van belang is te onderkennen dat het vermogen de werkelijk relevante informatie te selecteren (en dus ook de onderliggende behoefte) de crux van het „managen” vormt. Dat geeft meteen de voornaamste beperking van managementinstrumenten als informatieplanning aan: alleen de manager zelf is in staat tot selecteren. Checklijsten, bijvoorbeeld, geven weliswaar aan dat er van te-

voren is nagedacht, maar vormen geen alternatief voor het uiteindelijke denkproces.

Is informatieplanning „dus” zinloos en zonde van de tijd? Meestal niet, als maar wordt onderkend (en door de gehele organisatie geaccepteerd) dat een traject van informatieplanning *altijd* gepaard moet gaan met een proces van organisatieontwikkeling. In een starre overheidsbureaucratie voorwaar geen sinecure! Een integrale aanpak, informatieplanning en/of een informatievoorzieningssysteem voor een heel functiegebied tegelijk, zijn daarom sterk af te raden: de vele diffuse informele organisatorische relaties blijken een niet te nemen hindernis.

Voortraject

Zoals in de inleiding reeds is gesteld, is het voortraject bij informatieplanning (als startpunt voor te ontwikkelen informatievoorzieningssystemen) van groot belang; niettemin krijgt dit traject in de praktijk nauwelijks aandacht. Wat houdt dat voortraject eigenlijk in?

Essentieel bij, en voorafgaand aan, een informatieplanningstraject is een diepgaande bezinning over de *meerwaarde van de beoogde resultaten*. De kosten van de informatievoorziening komen vanzelf wel, de opbrengsten niet! Informatiemanagement impliceert derhalve niet zozeer kostenbeheersing, als wel het aangeven en expliciteren van de meerwaarde — zo u wilt: toegevoegde waarde — van een informatieplan. Is dit vanaf het eerste begin van het ontwikkelingstraject onduidelijk, dan heeft informatieplanning geen zin, want het wordt tòch niet „gedragen” door de sleutelfunctionarissen binnen de organisatie.

Verder dient, alvorens een informatieplanningstraject wordt gestart, een aantal uitgangspunten ondubbelzinnig en voor iedere betrokkene duidelijk te zijn vastgesteld, zoals:

- het primaire proces, ofwel: waaraan ontleent de organisatie haar *bestaansrecht*?
- wat wil men eigenlijk sturen, of, beter geformuleerd: welke informatiesystemen zijn *echt* nodig voor het managen van de organisatie?
- waar „veranker” je het proces van informatieplanning? Ofwel: waar zit in feite het werkelijke machtscentrum van de organisatie (want: daaraan vasthaken!);

- de omgeving van de organisatie;
- de cultuur binnen de organisatie.

Startpunt van een traject van informatieplanning is het verkrijgen van een zo helder mogelijk beeld van de sterke en zwakke kanten van een organisatie, teneinde vanaf het begin al de juiste prioriteiten (en vooral posterioriteiten) te kunnen vaststellen. Daarbij geldt dat hoe groter de meerwaarde van een aspect (het belang voor de organisatie), en hoe zwakker ontwikkeld, des te hogere prioriteit! Het heeft daarbij naar mijn mening niet zoveel zin die exercitie op basis van allerlei *SOLL*-situaties uit te voeren (die immers al snel toch weer zijn achterhaald door allerlei nieuwe technologieën en mogelijkheden), maar juist op basis van hetgeen de (toekomstige) gebruikers *nu* ervaren: dat verhoogt bovendien hun betrokkenheid.

Bouw dus geen systemen voor de „eeuwigheid”, maar spreek bv. direct aan het begin al af dat over vijf jaar hoe dan ook weer een nieuw systeem zal worden gebouwd. Duur? Natuurlijk! Maar wat kost het om verouderde systemen in de lucht te houden?

Valkuilen informatieplanning

Het is, zoals reeds gezegd, belangrijk zich bewust te zijn van de beperkingen van informatieplanning en de daaruit voortvloeiende projecten. In dat kader kan men voor het instrument informatieplanning een aantal „valkuilen” onderscheiden. Daarbij is tevens een aantal aanbevelingen te destilleren.

Valkuil 1

Informatieplanning is iets nieuws, of wordt althans als zodanig gepresenteerd. Bij die benadering worden echter meestal weinig concrete voordelen aangegeven. Managers zijn dan moeilijk werkelijk te overtuigen van het nut ervan en belijden hun steun alleen met de mond. Als een informatieplanningstraject niet metterdaad wordt gedragen door het lijnmanagement, is het bijzonder belangrijke startmomentum al gauw verdwenen, en met een eindeloos doorzeurend project als resultaat. Informatieplanning dient daarom bv. een vast agendapunt bij de vergaderingen van het directieteam te zijn.

Aanbeveling. Begin niet aan informatieplanning als het management niet is overtuigd van het nut en de noodzaak ervan; mode alleen is als argument onvoldoende.

Valkuil 2

Informatieplanning is nog voornamelijk een zaak van „technenuten”. Wanneer geen andere disciplines dan alleen de technische bij het informatieplanningstraject worden betrokken, verwordt informatieplanning tot een soort „trucendoos” (en alles daarbuiten bestaat niet). Wat voor de informatieplanners een geruststellende simplificatie van de werkelijkheid moge zijn, kan voor *real-world*-organisaties desastreuze gevolgen hebben. Een organisatie heeft soms meer baat bij een psycholoog dan bij een informatiemanager!

Aanbeveling. Doe informatieplanning „zelf”, en laat het niet aan de technenuten over (die hun diensten maar al te graag aanbieden). En: begin er niet aan als nu al kan worden voorzien dat daarvoor door sleutelfunctionarissen niet voldoende tijd kan worden vrijgemaakt.

Valkuil 3

Kort gezegd: perfectionisme, ofwel *alles* in een informatieplan willen regelen. Wie echter alles wil regelen, regelt niets.

Aanbeveling. Probeer niet alles te sturen, want dat lukt niet.

Valkuil 4

De vierde valkuil bestaat uit het reeds eerder vermelde verschil tussen de processen binnen de organisatie en de organisatiestructuur. Veelal wordt informatieplanning via de bedrijfsprocessen opgezet, terwijl men daarbij niet bereid of in staat is tevens de organisatiestructuur te veranderen. Het geheel komt dan in de lucht te hangen, terwijl eigenlijk niemand het nut ervan inziet. Zonde van de tijd en de inspanning!

Aanbeveling. Als tijdens het traject van informatieplanning blijkt dat de organisatiestructuur moet worden gewijzigd, dan moet dat ook gebeuren.

Valkuil 5

Deze bestaat uit wat *management by nota* kan worden genoemd: het schijnbaar oplossen van proble-

men door het schrijven van een nota, het instellen van een stuurgroep of commissie. Het desbetreffende management kan er dan zeker van zijn dat de bestaande problemen tenminste twee jaar zijn vooruitgeschoven, terwijl het verwijt van gebrek aan daadkracht formeel gesproken moeilijk is te maken.

Aanbeveling. Knopen zijn er om te worden doorgehakt; óók bij informatieplanning.

Valkuil 6

De *top-down*-benadering van informatieplanning: het van boven af invoeren ervan zonder dat de „werkvloer” het nut ervan inziet, resp. concrete resultaten ervan ter beschikking krijgt. Bij informatiesystemen is het cruciaal dat er „informatielussen” worden ingebouwd, zodat degenen die de input moeten verzorgen tevens voor hen nuttige output krijgen. Is dat niet het geval, dan hebben ze geen enkel belang bij een juiste en volledige input, en dus is het desbetreffende informatiesysteem al snel „vervuild”.

Aanbeveling. Degenen die de input moeten verzorgen, moeten voldoende belang erbij hebben dat dit juist geschiedt, zodat zij concrete (en voor hen nuttige) resultaten ter beschikking krijgen.

Valkuil 7

Van mening zijn dat een opsomming van valkuilen volledig is.

Slot

Als afsluiting nog iets over de mogelijke meerwaarde van informatieplanning. Deze bestaat niet

Literatuur

1. A. F. H. Aarts r.a. en drs. P. M. C. Janssen — *Handboek Informatieplanning*. Min. van defensie, Den Haag (1989).
2. H. Mintzberg — Het vak van manager: fabeltjes en feiten. *Harvard Business Rev.* 53(1975)(4); 68(1990) 93-104.

zozeer in een echte verbetering van de informatievoorziening (althans niet op korte termijn), als wel in een aanzet tot een *cultuurverandering* binnen een organisatie.

In de meeste organisaties — en zeker bij overheidsorganisaties — heerst een cultuur waarbij de informatie die omhoog komt veelal „wensinformatie” vormt, ofwel waarbij de lagere niveaus de informatiebehoefte van het hogere niveau bepalen. „Slecht-weerberichten” bereiken dan meestal nooit de top, of pas wanneer het te laat is.

Informatieplanning kan in zo'n situatie een aanzet tot (cultuur)verandering bieden. Ze verschaft immers, als het goed is, duidelijkheid over de vragen:

- wie krijgt welke informatie, waarvoor, waarom en uit welk systeem?
- wie is voor welke informatievoorziening verantwoordelijk?

Twee essentiële zaken om als organisatie ondubbelzinnig op een rijtje te hebben! Wellicht is het dan tevens mogelijk binnen de organisatie „probleemdragers” te krijgen in plaats van „probleemverwijzers”. Nog nooit zijn problemen opgelost via een „doorverwijzing”.

Zoals voor organisatiekundige vraagstukken — waartoe informatieplanning behoort — het geval is, biedt een pragmatische en niet te ambitieuze aanpak de meeste kans op succes. Het instrument informatieplanning als zodanig is niet het voorname probleem, wèl de aanbieders en de gebruikers ervan.

Aan alle „handboeken” zou daarom een hoofdstuk „Gezond boerenverstand” moeten worden toegevoegd, al was het maar „p.m.”, om het niet te vergeten.

prof. dr. A. J. Leijen

hoogleraar wijsbegeerte KMA

Krijgsmacht, bedrijfskunde, politiek

De vraag die ik aan de orde wil stellen is eigenlijk een zeer klassieke. Het is de vraag naar de verhouding tussen politiek en oorlog. Clausewitz heeft haar gesteld en zijn opvatting heeft al tot menige speculatie geleid. Ik wil die vraag opnieuw opnemen en verbijzonderen naar een aspect dat steeds meer het denken over dit soort problemen beheerst. Het behoort tot de moderne inzichten in de aard van de krijgsmacht dat leiding geven wordt opgevat volgens het bedrijfskundige model, als management, en dat de opleiding tot officieren van de krijgsmacht een militaire bedrijfskundige opleiding is. In hoeverre kan zo'n conceptie worden volgehouden? De kern van het probleem ligt mijns inziens in de verhouding van de krijgsmacht tot de politieke organisatie van de staat.

De vroegere hoofddocent psychologie van de KMA, J. Extra, nu hoogleraar bedrijfskunde/bestuurskunde aan het KIM, hield op 26 april 1990 zijn inaugurele rede [1]. In het begin daarvan stoeide hij wat met de termen bedrijfskunde en bestuurskunde ([1]7-10). Het ging hem om de algemene typering en daarbinnen om het onderscheid. Van de bestuurskunde wordt gezegd dat ze zich vooral bezighoudt met de organisatie en het functioneren van het openbaar bestuur. Een specifiek object van bedrijfskunde wordt niet aangeduid. Er wordt van gezegd dat het, meer dan bestuurskunde „een op de praktijk gericht vak” is ([1]9). In navolging van Van Gils noemt Extra de bedrijfskunde een overkoepelend begrip voor de studie van vraagstukken op het gebied van management en organisatie in het algemeen ([1]2, met verwijzing naar Van Gils), maar even verder wordt toch duidelijk gemaakt dat bedrijfskunde eerder een bijzondere vorm van management en organisatie is. De bestuurskunde omvat immers het management en de organisatie van overheids- en semi-overheidsinstanties; de omschrijving wordt echter

meteen uitgebreid tot alle organisaties zonder winst oogmerk ([1]10). De conclusie ligt dan voor de hand en wordt onmiddellijk getrokken: bedrijfskunde wordt geassocieerd met de private sector of profit-sector. Blijkbaar hebben wij te maken met bedrijfskunde in een algemene of overkoepelende zin en met bedrijfskunde in een meer speciale en beperkte zin: het object van de bedrijfskunde in speciale zin zijn de organisatie en het management van het bedrijfsleven.

Wij kunnen ons afvragen of het paradigma van de bedrijfskunde wel zo'n goed paradigma is voor de organisatie en het management van de krijgsmacht. Iedereen begrijpt dat het leger geen organisatie is met het oogmerk winst te maken, althans niet in de gebruikelijke commerciële zin. Het invoeren van het begrip bedrijfskunde heeft echter van meet af aan geleid tot exercities om te meten hoever het toepasbaar is en waar de grenzen liggen. Zo moet men al meteen vanuit de bedrijfskunde de vraag stellen welk produkt de krijgsmacht levert en of er wel een produkt is. (Een mogelijk antwoord op zulke discussies zou kunnen zijn: gevechtskracht.) Daarmee raken we nog niet de kern van de zaak. De opleiding van officieren kan wel zijn gemodelleerd naar het voorbeeld van een bedrijfskundige opleiding, maar wij zullen ons moeten afvragen of wij daarmee niet voorbijgaan aan iets wat kenmerkend is voor de krijgsmacht: zij is een onderdeel van de politieke organisatie van de staat. Het is dan ook belangrijk inzicht te krijgen in de verhouding van de krijgsmacht tot de politiek. Zou het bedrijfskundige model geen mogelijkheden hebben om juist op dat aspect in te gaan, dan zouden wij voorbijgaan aan een elementair element van de krijgsmacht en de opleiding ertoe: hoe verhoudt de krijgsmacht zich tot de politiek?

Een voor de hand liggende conclusie zou zijn dat

wij misschien beter het bestuurskundige model zouden kunnen gebruiken. Zoiets is niet onzinnig, want de krijgsmacht is een instituut van de staat en het bevoegde gezag is de overheid van de staat. Dat, wellicht intuïtief, is gekozen voor het bedrijfskundige model, is goed te verklaren. De krijgsmacht is geen overheidsinstantie in de gewone betekenis van het woord. Overheidsinstanties zijn bv. gemeente of politie, of instanties ter uitvoering van sociale wetgeving. De krijgsmacht

Via de constituerende factoren voor de politiek krijgen wij inzicht in het krachten spel van politiek, bedrijfskunde en krijgsmacht.

kan bij hoge uitzondering zo'n functie hebben, zoals het geval was bij het Militair Gezag in Nederland onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog. Maar afgezien van deze uitzondering zou ook het bestuurskundige model snel toe zijn aan de grenzen van zijn toepasbaarheid. Wij moeten onderzoeken waarom beide modellen, bedrijfskunde en bestuurskunde, zo'n beperkte toepasbaarheid hebben. Mijns inziens vergeten beide modellen de politieke factor ofwel wordt de politieke factor meegenomen als vanzelfsprekend uitgangspunt, dat verder niet meer ter discussie staat. Bedrijfskunde moet een beslistkunde zijn uitgaande van de vooronderstelling dat wij in dit geval met een politieke organisatie van doen hebben en dat het specifieke van die organisatie minder ertoe doet. Bedrijfskunde is toepasbaar op dit veld. Tenzij de aard van de beslissingen en die van sturend handelen hun effect hebben op de politiek zelf en in dit geval op het geweldsmonopolie van de staat. Want dan is er alle aanleiding dieper te graven en te onderzoeken welke de constituerende factoren zijn voor de politiek opdat wij inzicht krijgen in het krachten spel van politiek, bedrijfskunde en krijgsmacht.

Om de eigen aard van het probleem te laten zien, wil ik mij wagen aan een politiek-wijsgerige beschouwing. Daarbij laat ik mij leiden door het werk van de Franse politieke filosoof Claude Lefort [2][3][4]. Deze steunt bij zijn wijsgerige beschouwingen op een voor hem belangrijk onderscheid tussen de politiek (*la politique*) en het politieke (*le politique*); zijn stelling is dat de politieke

wetenschap dit onderscheid heeft uitgewist en daarom niet meer in staat is de politiek in haar specifieke karakter te vatten.

Om begrip te krijgen voor het onderscheid dat Lefort maakt wil ik eerst aangeven welke de betekenissen zijn die wij aan het woord politiek geven in de zin van *de* politiek. Dan valt het iets gemakkelijker daarvan *het* politieke af te scheiden en naar zijn bijzonderheid te vatten.

De eerste kern van betekenissen van de politiek in substantiële zin en van politiek in adjectieve zin is de politiek als handelend optreden en beslissen van de overheid, in het bijzonder de overheid van de staat. Een politieke instantie is een instantie die in staat is beslissingen te nemen en uit te voeren ten aanzien van de samenleving, de organisatie ervan en de vorm van leven. Bij deze betekenis kan men het handelende en beïnvloedende optreden van allerlei maatschappelijke organisaties betrekken, die zelf weliswaar geen politieke beslissingen kunnen nemen, maar die daarop toch een grote invloed kunnen uitoefenen. Daarbij kunnen wij denken aan vakbonden, onderwijsinstututen, enz.

De tweede kern van betekenissen van de politiek in substantiële zin en van politiek in adjectieve zin is de politiek als de constituerende daad waarin een samenleving zichzelf als politieke organisatie, als staat, organiseert. Deze tweede kern duidt op een diepere betekenis van politiek die funderend is voor de eerste kern van betekenissen. Dat er een politieke overheid is die op een beslissende wijze kan optreden, is mogelijk en wordt ook gelegitimeerd, doordat een samenleving zich als staat constitueert, een eenheid die kan beslissen over leven, voortleven en wijze van leven ([5]31). In deze tweede kern van betekenissen heeft politiek de betekenis van staat-stichtende daad; de politiek in haar constituerende zin. Daarom is met deze betekenis onmiddellijk verbonden het resultaat van de constituerende daad: de constitutie, de grondwet, waarin wordt vastgesteld hoe de politieke beslissingen worden genomen, hoe wetgevers en uitvoerders worden aangesteld, hoe de verschillende machten zich verhouden, kortom: hoe de politiek in de praktijk van handelen en beslissen te werk moet gaan.

Van deze twee kernen van betekenissen onderscheidt Lefort *het* politieke. Het politieke moeten wij echter niet opvatten als een derde kern van betekenissen naast de twee genoemde kernen van *de*

politiek. Het politieke moeten wij begrijpen als de binnenkant van de twee kernen van betekenissen van de politiek. En omdat de tweede kern van betekenissen van politiek de constituerende is, gaat het vooral om de binnenkant van de tweede. De constituerende daad waarin staten tot staat worden, levert verschillende resultaten op, verschillende constituties. Voor een deel zijn die verschillen te verklaren vanuit de verschillende problemen waarvoor een samenleving zich ziet gesteld, problemen van geografische of klimatologische aard of het probleem van etnische minderheden enz. Voor zulke problemen moet een constitutie een eerste indicatie geven voor de wijze waarop ze het beste kunnen worden opgelost.

Er zijn ook verschillen in regime, bv. monarchie of republiek en voorts is er een belangrijk onderscheid tussen een democratisch en een totalitair regime. Het type regime is zeer bepalend voor de politieke organisatie van de samenleving.

Lefort laat zien dat al die verschillende vormen van politieke organisatie niet alleen afhangen van de concrete historische problemen waarvoor een staat zich ziet gesteld, maar ook hebben te maken met de manier waarop de staat zichzelf in zijn eigen politieke functie bepaalt ten opzichte van andere sectoren van de samenleving, en met de ma-

Het type regime is zeer bepalend voor de politieke organisatie van de samenleving.

nier waarop een samenleving in haar geheel zich een voorstelling maakt van de onderlinge samenhang van alle sectoren waaruit zij bestaat en van de relatie van die sectoren tot de politiek in het bijzonder. Er is inderdaad zoiets als een vormgeving of *enscenering (mise en scène)*, die ons zou zijn ontgaan wanneer wij alleen maar oog zouden hebben voor de staat als gevestigde politieke organisatie en de verhouding tot zijn delen.

De samenleving heeft verschillende sectoren, die een min of meer zelfstandige rol spelen in de manier waarop het leven van mensen is georganiseerd. Een in het oog vallende sector is bv. die van de economie. Andere zijn onderwijs en wetenschap, gezondheidszorg, kunst (de lijst is niet uitputtend bedoeld). Ook de politiek is een onderscheiden sector, zij het dat deze heel bepalend is omdat de ruimte voor de andere sectoren (zeg: de

sociale ruimte) wordt bepaald door de verhouding tot de politiek. Die verhouding wordt niet willekeurig door de politiek bepaald. Vrijheid van wetenschappelijk onderzoek bv. is er niet dankzij een genadige geste van de politieke macht, ook al kan die macht op een inhoudelijke wijze interveniëren. De verhouding van wetenschappelijk onderzoek tot de politiek en van andere sectoren tot de politiek en ook van die sectoren onderling (men denke bv. aan de verhouding tussen wetenschappelijk onderzoek en economie) is niet op een willekeurige wijze bepaald, maar is er dankzij een structurerend principe, dat door Lefort *het politieke* wordt genoemd. Hij spreekt van het „genererend principe van de gestaltegeving als geheel” ([3]20).

De politiek als aanwijsbare en omschrijfbare sector in het geheel is wat zij is en kan zijn, dankzij *het politieke* als genererend principe, waarin de beslissing valt hoe de sociale ruimte zich verhoudt tot de politieke. Dat wij dit genererende principe het politieke en niet bv. het sociale noemen heeft te maken met het feit dat juist het politieke het principe van de macht en van de machtsverdeling is. Als wij zeggen dat wetenschappelijk onderzoek vrij is, dan bedoelen wij daarmee dat politieke macht een grens heeft in zijn verhouding tot wetenschappelijk onderzoek. Als wij in onze tijd zo de nadruk leggen op mensenrechten, dan bedoelen wij te zeggen dat in onze tijd de verhouding van de politiek tot individuen grenzen heeft, die door de politiek niet kunnen worden overschreden. Zou dat wel gebeuren, dan zou daarmee het hele netwerk van verhoudingen worden geschaad.

Volgens Lefort is het politieke als genererend principe van de organisatie van de samenleving *symbolisch* van aard. Dat wil zeggen dat wat dit genererende principe *tot verschijning brengt* en in dit tot verschijning brengen tegelijk *verhult*, een orde van verhoudingen en van onderscheidingen is, die zich houdt op het niveau van die verhoudingen zelf en dus niet wordt geïdentificeerd met een reëel iets of iemand (deze identificatie is een falsificatie die herkenbaar is in totalitaire regimes). Anders gezegd: de betekenis van een sector is de verhouding tot andere sectoren en is geen betekenis op zichzelf.

Lefort legt er steeds de nadruk op dat de vormgeving of *enscenering* van de samenleving symbo-

lich is ([2]167-172). Veranderingen en verschillen in en tussen verschillende politieke regimes zijn symbolisch ([3]21). D. Loose spreekt van de politiek-symbolische voorstelling van de maatschappij en van de politieke macht in de maatschappij ([4]72). Bij het woord symbool moeten wij dan niet denken aan een bepaalde voorstelling in de vorm van een figuur of embleem (een vlag, een adelaar, een hakenkruis, een wassende maan), maar alleen aan de wijze waarop de delen van een samenleving een eenheid zijn en zich binnen de eenheid tot elkaar verhouden. Die eenheid is een politiek-symbolische voorstelling. De voorstelling behelst de theoretische en praktische idee van de identiteit van de sectoren in hun verhouding tot elkaar en in het bijzonder tot de politiek. De voorstelling is een *politieke* voorstelling, want het gaat allereerst om een situatiebepaling ten opzichte

De eenheid van de delen van een samenleving is een politiek-symbolische voorstelling.

van de politieke macht. De voorstelling is een *politiek-symbolische* voorstelling, omdat de sectoren zijn wat ze zijn door hun verwijzing naar elkaar in de totale configuratie. Het symbolische staat voor het betekenis-gevende netwerk, waarin de delen hun eigen betekenis verwerven.

Nu is de democratische maatschappij de samenleving waarin het symbolische karakter van de eenheid uitdrukkelijk tot bewustzijn is gekomen. Vooraleer deze stelling toe te lichten wil ik wijzen op iets dat als inleiding kan dienen op deze stelling en ons tegelijk gevoelig kan maken voor de consequenties ervan.

Het is wellicht wat wennen te denken in termen van een symbolische orde, d.w.z. in een orde van een betekenisgeheel waarvan de onderscheiden betekenissen tot stand komen door hun verwijzing naar de andere en dus niet door hun eigen absoluut genomen (niet relatief genomen) positie. Wanneer wij nadenken over de manier waarop wij onze samenleving begrijpen, vermoed ik dat wij een heel eind komen met te denken in een *symbolische orde*, maar op één voorwaarde, namelijk dat die symbolische orde steunt op een reëel fundament, een reëel genererend principe. En het eerste dat als zo'n genererend principe kan dienen

is de politiek, omdat de politiek, de staat, op een beslissende wijze kan ingrijpen in de samenleving en omdat de verhouding van de politiek tot de andere sectoren in de samenleving funderend is voor de andere betekenishebbende relaties. Zo is economische politiek beslissend voor de economie, maar daardoorheen ook van invloed op de verhouding van de economie tot de gezondheidszorg. Het ligt dus voor de hand te denken dat de politiek zo'n beslissende rol kan spelen binnen de symbolische orde, omdat ze het reële fundament is voor die orde.

Toch moeten wij juist op dit punt behoedzaam zijn. In klassieke tijden werd de politieke macht belichaamd door de vorst; de vorst is een reëel aanwijsbaar fundament. Niet voor niets draagt een van de klassieke traktaten over de politiek de titel *Il Principe* (Macchiavelli). Toch is er altijd het besef geweest, dat de vorst in zijn politieke-machtsuitoefening niet zonder meer met zichzelf samenvalt. De legitimatie van de machtsuitoefening kon worden gegeven door een verwijzing naar een andere orde. Zo is er in de Middeleeuwen de gedachte van „the king's two bodies” (titel van een studie van E. Kantorowitz. Princeton (1957); zie [2]171 en [4]73). In zijn aardse, sterfelijke en gewone lichaam representeerde de vorst het hemelse, onsterfelijke en sacrale lichaam van de macht. En zelfs voor de absolute monarch gold, dat hij regeerde bij de gratie Gods. De reële machtsuitoefening door een reëel aanwijsbare persoon in wie de macht was geconcentreerd, ver-

In de democratische ordening van een samenleving wordt het symbolische karakter van het politieke expliciet.

wees niettemin naar iets anders van niet-reële, symbolische aard, in de Middeleeuwen een rijk dat niet van deze wereld is. (De politieke filosofie heeft zich klassiek dan ook wel voorgesteld als een politiek-theologisch traktaat.)

De democratische ordening van de samenleving is die waarin het symbolische karakter van het politieke expliciet is geworden, is geradicaliseerd. Wij stelden dat het politieke de politiek-symbolische voorstelling betreft, die de samenleving zichzelf geeft van haar eigen eenheid. Het symbolische karakter van die eenheid zit niet in een uitdrukkelijk

symbool (bv. een vlag), maar in de verhoudingen van de verschillende sectoren tot elkaar en met name tot de politiek. De betekenis van een sector tot een andere sector (bv. economie tot onderwijs) ligt in hun relatie tot andere sectoren en in het bijzonder tot de politiek. Zo is bv. in een democratie wetenschappelijk onderzoek vrij. Vrijheid van onderzoek bepaalt een relatie, in het bijzonder een relatie tot de politiek. In de democratie nu wordt het symbolische karakter van die betekenissen in hun eenheid geradicaliseerd. Dat gebeurt in die zin dat het fundament van die eenheid, de politiek, zelf geen reëel fundament is dat buiten die symbolische orde valt, maar een element ervan uitmaakt. Voor de democratie is kenmerkend dat zij uitdrukkelijk een *act* is van politieke ordening, waarin de samenleving zichzelf een symbolische voorstelling geeft van haar geheel en van haar eenheid.

Wat betekent dat concreet? Het houdt in dat in een democratie de macht van niemand is. Zij die de macht hebben, *representeren* de macht. De macht is niet *identificeerbaar*: zij is er alleen in representanten. De plaats van de macht is ook niet *lokaliseerbaar*: ze is een lege plaats en de representanten van de macht zijn *lieutenants* of stadhouders, plaatsbekleders van een plaats die van niemand is. Iemand die zich die plaats zou toeëigenen, usurpeert en vernietigt de democratische orde; de symbolische orde vervalt in de totalitaire staat. De totalitaire logica is dan ook volgens Lefort de anti-logica van de democratie ([2]85-106). De totalitaire staat zoekt een quasi-reëel fundament in de egocraat (*stalinisme*) of in het volk en het ras (*nazisme*).

In de democratie kan niemand zonder meer over de macht beschikken. De plaats die de machthebbers innemen, moet beschikbaar blijven; daarvoor zorgen telkens herhaalde verkiezingen. Door verkiezingen spreken kiezers hun voorkeur uit voor degenen die zij als representant van de macht wensen, en daarmee voor een bepaalde vormgeving van de maatschappij. Men is liberaal of socialist of iets daartussenin. Maar behalve dat kiezers door verkiezingen bepaalde voorkeuren kunnen uitspreken, zijn verkiezingen op een elementaire manier met de democratie verbonden, namelijk in die zin, dat door verkiezingen de organisatie van de samenleving voortdurend opnieuw voor de op-

gave van haar instelling wordt geplaatst ([4]73). Doordat een reëel fundament van de macht ontbreekt, moet de machtsuitoefening voortdurend worden ingesteld om het representatieve karakter van de instituties en van de machtshebbers te waarborgen.

De aandachtige lezer zou onmiddellijk kunnen bedenken dat juist in de politieke theorieën die ten grondslag liggen aan de moderne staat en de democratie, is gezocht naar een eenheidstichtend

Politieke functionarissen representeren het volk. Is het volk dan niet het reële fundament van de macht?

fundament en dat het is gevonden in het soevereine volk. De politieke functionarissen zijn de representanten van het volk. Is dan niet het volk het reële fundament van de macht? Alleen al een verwijzing naar de zg. volksdemocratieën noopt tot voorzichtigheid en wantrouwen, wantrouwen dat nog wordt versterkt als dat volk ook nog de trekken krijgt van het volkseigene en het ras.

De strekking van de leer van de volkssoevereiniteit als principe van de democratie moet dan ook niet worden gezien in de opvatting, als zou het volk een reëel, homogeen en organisch lichaam zijn ([4]79), maar in de mogelijkheid de vele, versplinterde particuliere willen om te smeden tot een algemene wil, om het te zeggen in de termen van Rousseau. Dan is echter meteen een onderscheid aangebracht tussen de realiteit van een volk en een idealiteit ervan; de realiteit is niet aanwijsbaar in een groep die identificeerbaar zou zijn op grond van biologische kenmerken, of in een groep die dezelfde taal spreekt, maar op grond van het staatsburgerschap. De algemene wil is niet identificeerbaar met een reëel aanwijsbare groep of klasse: zij is er alleen in de representatie. Het volk is niemand en van niemand.

Omdat de democratie een symbolische orde is, is de representatie van de macht een gevoelige en moeilijke opgave. De mislukking ligt op de loer door een dubbele bedreiging. Het meest nabije gevaar is dat wij van iets dat een „ideële realiteit” heeft een realiteit maken zoals van een ding dat grijpbaar is, een materiële inhoud heeft. Dat gevaar is niet alleen eigen aan de ideële realiteit van

de democratie, maar het kleeft de democratie toch onmiddellijk aan. Het gevaar dat op de loer ligt, is dat wij de idealiteit van de symbolische orde niet volhouden en verglijden naar wat wij de realiteit of de feiten noemen. De eindterm van die verglijding is de totalitaire staat. De totalitaire staat vat zijn realiteit op als één en homogeen, zonder verhoudingen die betekenissen stichten. Het komt erop neer dat in een totalitaire staat de politiek zich niet meer verhoudt tot een maatschappelijke ruimte. Deze is totaal opgezwolgen in de realiteit van de staat. De totalitaire staat is een volstrekt homogeen geheel.

De democratie wordt niet alleen bedreigd door de totalitaire staat in de massieve vorm waarin wij die kennen. Omdat de democratie bestaat in representatie, haar realiteit heeft in een ideële orde, balanceert zij altijd langs de afgrond van versplintering en anarchie. In de democratie wordt ieder individu erkend als vrije en gelijke staatsburger. Verwijzingen naar andere betekenissen zijn uiterst formeel of niet opgenomen. Dat iemand lid is van een familie, echtgenoot is van, enz., wordt bv. steeds minder gezien in relatie tot de staat. (Zo moet volgens sommigen de staat alle samenlevingsvormen als gelijkwaardig erkennen.) Karl Marx heeft reeds in de vorige eeuw opgemerkt, dat de moderne staat de staat is die de burgers als privépersonen erkent [6].

De eindterm van deze beweging zou de anarchie zijn. Toch is ze dat niet. Alexis de Tocqueville heeft reeds in het midden van de vorige eeuw waargenomen dat in de democratie (hij had behalve Frankrijk de Verenigde Staten op het oog) de burgers met een beroep op de sociale gelijkheid zich steeds meer als onafhankelijke individuen gingen opstellen. Eenieder heeft maatschappelijk gelijke kansen. Toch verbond De Tocqueville daaraan niet de conclusie dat daarmee de anarchie om de hoek van de deur stond. Integendeel: het proces van individualisering wordt gezien als wenselijk en profijtelijk, maar op de voorwaarde dat er een sterk centraal gezag is, dat de toegankelijkheid tot het veld van de maatschappelijke behoeften en wensen openhoudt ([4]82-85, [7]). De eindterm van deze verglijding is verlies aan politieke vrijheid, een zachte vorm van totalitarisme of de zachte betutteling van de verzorgingsstaat (zouden wij nu zeggen; De Tocqueville sprak nog van despotisme).

Democratie is dus een moeilijk leven. De fundamenteën van macht en recht worden voortdurend ondervraagd en moeten steeds opnieuw worden gelegd. Voor het gevaar van instabiliteit, waardoor de democratie wordt bedreigd, biedt de totalitaire staat een schijnoplossing.

Dat het thema van krijgsmacht en democratie een rijke bron van discussie is, weten wij. Wij zijn in onze cultuur ervan doordrongen dat de krijgsmacht de democratie moet dienen. In de opleiding

Voor het gevaar van instabiliteit dat de democratie bedreigt biedt de totalitaire staat een schijnoplossing.

en in de krijgsmacht wordt de democratische gezindheid bijgebracht en voortdurend beklemtoond. Dat is blijkbaar noodzakelijk, want krijgsmacht en oorlog kunnen bedreigend zijn voor de democratie. Waarom? Als het zo is, is een morele aanpak wel nodig, maar niet voldoende. Noodzakelijk is inzicht in de eigen aard en plaats van de krijgsmacht in de democratische staat (ook inzicht in de eigen aard en plaats van de krijgsmacht in een niet-democratische staat).

De kern van het probleem kan niet anders zijn dan het geweldsmonopolie van de staat en de wijze waarop geweld aanwezig is. Welnu, wanneer wij nadenken over de mogelijkheid en rechtvaardiging van geweld en over het geweldsmonopolie van de staat, zullen wij dat doen in termen van instrumentaliteit. Oorlog en krijgsmacht zijn een politiek instrument; de grote militaire theoreticus Clausewitz heeft die gedachte in stellingen neergezet en in zijn werk ontwikkeld. De oorlog is de voortzetting van de politiek met andere middelen. Die stelling is tegelijk een waarschuwing. De oorlog is uit zijn aard absoluut. Dat betekent dat de instrumentaliteit van de oorlog, wanneer die zijn eigen dynamiek volgt, uit het oog wordt verloren.

Wat heeft dat alles nu van doen met mijn betoog over de politiek en het politieke? Natuurlijk kunnen wij krijgsmacht en oorlog en het instrumentele karakter ervan heel goed betrekken op de politiek en op het politieke handelen en beslissen. Maar wat heeft dat alles te maken met het politieke, het structurerende principe van de politiek? Het politieke als structurerend principe maakt dat de macht zich in een symbolische orde bevindt. De

macht is er in representatie, niet in een onmiddellijke presentie. De politieke macht is in de representatie gerelateerd aan, en verwerft haar betekenis binnen een netwerk van relaties, de economie, de wetenschap, de religie, het individu, enz. Wij stelden dat wij vervallen in de totalitaire staat, wanneer de politieke macht zich onmiddellijk alles beheersend present stelt. De kritiek die in de Oosteuropese staten bestond en bestaat op de politieke macht is, dat er geen specifieke sociale ruimte mogelijk is tegenover de politieke ruimte. Ik heb echter aan de stelling dat de politiek tot de symbolische orde behoort wel toegevoegd, dat wij moeten spreken van een *politiek*-symbolische orde, omdat de verkaveling van de hele sociale ruimte in de breedste zin van het woord: de hele samenleving, *politiek* van aard is, een verkaveling van de macht, waardoor alle elementen die een rol spelen in het bijzonder door hun relatie tot de politiek worden gedefinieerd.

De kern van het probleem van krijgsmacht en oorlog is dan ook hoe de presentie van geweld zich verhoudt tot het representatieve karakter van de macht. Een soortgelijk probleem zouden wij ook kunnen ontwikkelen als wij nadenken over de macht van bv. het ambtelijke apparaat van de staat. Als wij echter nadenken over krijgsmacht

De kern van het probleem van krijgsmacht en oorlog is hoe de presentie van geweld zich verhoudt tot het representatieve karakter van de macht.

en oorlog, is het specifieke ervan toch de presentie van fysiek geweld. Kort en bondig geformuleerd kunnen wij de vraag stellen of de onmiddellijke presentie van fysiek geweld niet de representativiteit van de macht achter de horizon doet verdwijnen?

Zo geformuleerd, lijkt mij de kwestie een andere formulering van de beroemde formule van Clausewitz dat de oorlog een politieke daad is ([8]209). De oorlog is een waarachtig politiek instrument, een voortzetting van het politieke verkeer, een uitvoeren daarvan met andere middelen ([8]210). Wij kunnen ons de oorlog niet voorstellen als een zelfstandig ding, maar als een politiek instrument ([8]212). Tegelijk echter kan de oorlog zich wel als iets zelfstandigs ontwikkelen; de oorlog zou een

absolute oorlog kunnen worden, d.w.z. niet gerelateerd aan een politiek doel. Als de oorlog zich in die richting ontwikkelt, verdwijnt het politieke standpunt ten gunste van het militaire, wat door Clausewitz als *widersinnig* wordt beschouwd ([8] 993).

Clausewitz' standpunt is bekend, maar niet onomstreden, nog minder resistent tegen militaristische interpretaties, zoals ze de ronde deden in Duitse militaire kringen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Clausewitz zelf had overigens over het problematische (kameleontische) karakter van de oorlog al genoeg gezegd, hetgeen hem blijkbaar niet heeft gevrijwaard van eenzijdige interpretaties.

Maar wat is er nu zo eigenaardig aan het probleem? Ik heb gesuggereerd dat het probleem zit in de verhouding van representativiteit en presentie, maar dat geldt ook voor de totalitaire staat. Ook daar is er een onmiddellijke identificatie van de macht met de dictator of met de partij. Welnu, een militair regime verschilt daarin niet van de totalitaire staat: degenen die de ultieme macht in handen hebben, verzekeren zich ook van het geweldsmonopolie.

Toch is er een verschil dat wij niet moeten veronachtzamen. In de totalitaire staat is alles onmiddellijk politiek, maar dat verstaat zich heel goed met de stelling dat de krijgsmacht een instrument is in handen van de politiek. Dat is geen bijzonder kenmerk van de democratische staat. Bovendien kan ook in een totalitaire staat een spanning optreden tussen dictator of partij enerzijds en leger anderzijds; het leger kan zelfs de macht overnemen en in die overname het verschil markeren. Dat verschil zal overigens niet altijd zo nauwkeurig zijn vast te stellen, omdat er meestal sprake is van allerlei mengvormen (cfm. de communistische partij in de Sovjet-Unie en het Sovjetrussische leger, het Irakese leger en de Baath-partij en de spanningsverhouding tussen de nationaal-socialistische partij en de Duitse Wehrmacht gedurende de Tweede Wereldoorlog). Zouden wij het specifieke verschil op het spoor kunnen komen wanneer wij denken aan een militair regime in zijn zuivere vorm?

Voor de goede orde moet ik eerst opmerken dat het lijkt alsof wij ongemerkt zijn overgestapt van de oorlog als instrument naar militair regime, en

dat zijn toch heel verschillende dingen. De oorlog is fysiek geweld tegen een andere staat; een militair regime is fysiek geweld tegen de burgers van de staat. Toch neem ik ze bijeen, om twee redenen: ten eerste omdat in beide gevallen de macht van de staat zich present stelt in fysiek geweld, en ten tweede omdat de oorlog als ultieme vorm van fysiek geweld het leven en de goederen van de burgers in de waagschaal stelt en in landen in staat van oorlog de noodtoestand wordt uitgeroepen. Waarom het gaat is dat een militair regime de uiterste vorm is, waarin het instrumentele karakter van het geweld verdwijnt en het geweld de onmiddellijke presentie is van de macht; het geweld heerst overal. In die zin vat ik dan ook het militaire

Waar fysiek geweld heerst is het absoluut en niet meer gerelateerd aan politieke doelstellingen.

regime als zuivere vorm; er is dan bv. geen vermenging met de „ideologische” aanwezigheid van de partij.

In het fysieke geweld verdwijnt de wisselwerking tussen presentie en representativiteit. Dat geldt ook wel voor de totalitaire partij of voor de dictator, maar in het fysieke geweld heeft deze verdwijning een heel eigenaardig karakter. Er doet zich een merkwaardige omslag voor. Waar het fysieke geweld heerst, is het absoluut, dat wil zeggen niet meer gerelateerd aan politieke doelstellingen. Het ontbreken van een verder liggend doel en dus van uitstel (want het doel hebben wij nog niet bereikt en dus moeten wij nog wachten) lijkt onmiddellijke presentie te zijn. Het vreemde van geweld dat overal heerst, is echter dat het niet lokaliseerbaar is; het geweld is overal en kan dus overal vandaan komen. Geen mens kan het geweld voor zichzelf present maken; de eigenaardigheid is juist dat hij niet weet, waar en hoe het geweld toeslaat. Hij is aan alle kanten bedreigd en in gevaar; de mogelijkheden grenzen te stellen, zodat mensen kunnen beslissen en handelen en zich kunnen bewegen (zoals de grenzen die door de wetten van de staat zijn gesteld), zijn opgeheven. Is dit nu presentie van de macht in haar zuivere vorm?

Om hierin wat meer inzicht te krijgen moeten wij nadenken over presentie, aanwezigheid. Wij denken aanwezigheid gemakkelijk in „de gedegen gestalte van de ruimte” (Hegel). Aanwezigheid is

echter iets van de tijd. Iets is aanwezig wanneer het nú aanwezig is; het is sterker aanwezig wanneer het er niet alleen nú is, maar er altijd al was en er ook altijd zal zijn. Zo'n aanwezigheid is ook macht. Zo wordt bv. in de christelijke traditie God aangeroepen als de eeuwige en almachtige God. Hij is almachtig omdat Hij eeuwig aanwezig is.

Nu is dat een idee van aanwezigheid die inderdaad geen menselijke aanwezigheid is. Voor een mens is iets aanwezig in een voorbijgaand nu, een nu dat nog de sporen draagt van wat was en dat zich uitstrekt naar wat nog gaat komen. Werkelijke aanwezigheid is voor een mens de aanwezigheid die wordt gekenmerkt door de elementen van verleden en toekomst, niet als dat wat niet meer is of nog niet is, maar als dat wat nog meespeelt in de aanwezigheid en wat reeds meespeelt in de aanwezigheid. Welnu, de aanwezigheid van fysiek geweld in zijn ultieme vorm tast de menselijke aanwezigheid aan.

Daarom zegt Clausewitz van de absolute oorlog dat het onderscheid tussen middel en doel wordt weggevaagd en dat de absolute oorlog alleen denkbaar is als één slag, op één tijdstip en op één plek. Dat is dus niet reëel, want het is geen vorm van menselijke aanwezigheid. Het absolute geweld komt uit het niets en is in het niets. Het stelt (het) niets aanwezig. Absoluut geweld kan dan ook geen deel uitmaken van een menselijke, duidbare en zo ook communicatieve ervaring. (Wij zien dat ook in de pogingen van mensen die proberen te beschrijven wat ze van oorlogsgeweld hebben ervaren.) Macht die haar uitdrukking uitsluitend zoekt in geweld en het geweld tot het uiterste opvoert om haar aanwezigheid het volle gewicht te geven, doet haar aanwezigheid verkeren in het tegendeel ervan zodat de politiek en iedere middel-doelverhouding, onontbeerlijk voor de mogelijkheid tot menselijk handelen, verdwijnen.

Keren wij nu terug naar de visie van Lefort op het politieke. Een verrassend perspectief breekt open. Onze beschouwing over fysiek geweld en oorlog blijkt niet een conclusie die wij kunnen trekken uit de analyse van het politieke. Zij blijkt veeleer de oorsprong te zijn van het hele probleem. Zij opent de vraag naar *het politieke* en *de politiek*. Absoluut geweld is een menselijke onmogelijkheid. Menselijk beslissen en handelen zijn slechts mogelijk dankzij de uiteengerekte eenheid

die de tijd is, de aanwezigheid die wat geweest is nog in haar aanwezigheid behoudt en vooral gespannen staat naar wat nog niet is, maar toch enigmatische reeds aanwezig is als toekomst. In die fundamentele representatie in het aanwezige, die wij tijd noemen, kan iets op een menselijke wijze aanwezig komen als iets waarover vragen kunnen worden gesteld betreffende de mogelijke zinnigheid en de invullingen daarvan. En ieder die bij geweld is betrokken, weet dat deze vragen inderdaad de meest fundamentele zijn, als het over het gebruik van geweld gaat.

Ik opende mijn bijdrage met de vraag naar de grenzen van het bedrijfskundige model voor de krijgsmacht. De omweg die ik heb gemaakt langs het onderscheid dat Lefort heeft gemaakt tussen de politiek en het politieke, heeft ons in contact gebracht met het geweld als de ultieme vorm waarin macht zich present stelt. Wij staan dan verrassenderwijs voor de basis van het probleem: een aanwezigheid die geen representatie meer toelaat stelt een mens niet meer in staat tot doelstellingen en beslissingen te komen. Fysiek geweld is de radi-

caalste ervaring rond de vraag hoe wij ooit een menselijke beslissing kunnen nemen. Heeft het dan zin de krijgskunde om te vormen tot militaire bedrijfskunde?

Op die vraag is een dubbel antwoord mogelijk. Het antwoord is ontkennend, wanneer het bedrijfsmanagement voorbeeld zou moeten zijn

De krijgskunst is de moeder van alle management.

voor militaire bedrijfskunde, want de bedrijfskunde komt niet toe aan de fundamentele vraag naar de mogelijkheidsvoorwaarden voor een *menselijke* beslissing. Het antwoord kan ook bevestigend zijn in die zin dat de krijgskunde de vraag bij uitstek voor iedere bedrijfskunde stelt: hoe is een menselijke handeling mogelijk? Leren omgaan met geweld dwingt tot die vraag. Clausewitz heeft dus terecht de verhouding tussen fysiek geweld (oorlog) en menselijke handeling/beslissing (politiek) gemaakt tot de kern van de krijgskunde. De krijgskunst is de moeder van alle management.

Literatuur

1. J. Extra — *Schipperen met talent* (inaugurele rede). KIM, Den Helder (1990).
2. C. Lefort — *l'Invention démocratique; les limites de la domination totalitaire*. Fayard, Parijs (1981).
3. C. Lefort — *Essais sur le politique (19e, 20e siècles)*. Seuil, Parijs (1986).
4. D. Loose — *Van de ene democratie naar de andere*, in: L. Heyde en H. Visser (ed) — *Filosofie en democratie*. Tilburg Univ. Press, Tilburg (1990)70-100.
5. E. Weil — *Philosophie politique*. Vrin, Parijs (1956).
6. K. Marx — *Zur Judenfrage. Werke - Schriften*, dl 1. Wissensch. Buchgesellschaft, Darmstadt (1975)451-487.
7. A. de Tocqueville — *De la démocratie en Amérique* (2 dln). Oeuvres complètes Ed. J. M. Mayer, Gallimard (1962).
8. C. von Clausewitz — *Vom Kriege*. Dümmler-Verlag, Bonn (1980).

U bent lid van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap,

tevens actief dienend officier van KL of KLu, en u gaat de dienst verlaten?

Meldt u dat dan s.v.p. even aan de ledenadministratie (Karel Doormanlaan 274, 2283 BB Rijswijk), dan wordt ervoor gezorgd dat u de Militaire Spectator blijft ontvangen!

C. D. A. Blankestijn

kolonel der intendance

Operational sustainment tijdens de Falklandoorlog (2, slot)

In deel 1 is beschreven op welke wijze de conceptie van *operational sustainment* zowel voor de Britten als voor de Argentijnen gestalte kreeg. Volgens de huidige Amerikaanse doctrine worden onder *operational sustainment* verstaan: alle logistieke en overige ondersteunende activiteiten om grote operaties te ondersteunen. In deel 1 ben ik ook ingegaan op de specifieke problemen van deze *out-of-area*-operatie. In dit tweede deel komen de operatie zelf en de afwikkeling ervan aan de orde.

Eerste bedrijf

De eerste aanval, uitgevoerd door ongeveer 1200 commando's, vond plaats op 21 mei voor zonsopgang. Het 3e Para- en het 42e Commandobataljon werden ingezet bij Port San Carlos, het 2e Para- en het 40e Commandobataljon bij San Carlos en het 45e Commandobataljon bij Ajax Bay. Dit laatste landingspunt zou uiteindelijk worden ingericht als het brigadeverzorgingsgebied. De opbouw daarvan zou onmiddellijk na de verovering van de stranden beginnen, maar diende, gelet op het feit dat de hoofdfunctie immers door de bevoorradingsschepen zou worden uitgevoerd, zo klein mogelijk worden gehouden.

Veel aandacht moest worden besteed aan het inrichten van de voorzieningen voor de herbevoorrading van de Harriers, teneinde de ondersteuning van de grondstrijdkrachten maximaal te kunnen waarborgen. De landing bij San Carlos was een verrassing. De gelande eenheden ontmoetten nagenoeg geen tegenstand; de eerste doelen waren dan ook bij het aanbreken van de dag genomen.

Om 10.00 uur op deze 21e mei, toen de Argentijnen zeker wisten dat de Britten geen luchtoverwicht hadden, werd de Argentijnse luchtmacht massaal ingezet. De Argentijnse piloten vuurden Exocet-raketten af op diverse schepen van de

Task Force, die zich in de smalle wateren rond de landingsstranden bevonden. Eén fregat werd daarbij tot zinken gebracht. In de planning was echter wel uitgegaan van het feit dat het logistieke-ondersteuningsplan zou worden uitgevoerd onder Brits luchtoverwicht. Aangezien dat niet het geval was, werd bijstelling noodzakelijk. Clapp vond het verblijf van de bevoorradingsschepen in de nauwe wateren van de Falkland Sound zonder luchtoverwicht veel te riskant. Daarom dienden de bevoorradingsschepen na het lossen van de voorraden op het Ajax-strand terug te keren naar het TRALA-gebied en 's nachts, onder dekking van de duisternis, nieuwe voorraden aan te voeren. Die methode werd gedurende enkele dagen en nachten toegepast; ze was echter uiterst traag en frustreerde de operationele planners en maakte het in een vroegtijdig stadium aanvallen in de richting Stanley onmogelijk.

Als gevolg van deze methode was er ongelukkigerwijs ook te weinig tijd om de voorraden volgens schema te lossen. Dit, gekoppeld aan het gegeven dat de planners nog steeds niet precies wisten waar alles precies was, betekende dat veel van de onmiddellijk benodigde goederen veel later, of zelfs nooit, aan land is gekomen. Zo was bv. de uitrusting van een volledige hulppost en een chirurgisch team op de Canberra achtergebleven. Dit materiaal kwam niet eerder aan wal dan 1 juni toen de Canberra de 5e Brigade van Zuid-Georgië naar Oost-Falkland bracht. Ook zou bv. met een brandstofvoorzieningsinstallatie brandstof van de tankschepen worden afgenomen, opgeslagen en uiteindelijk verdeeld. Het materiaal voor het inrichten van deze installatie kwam op 23 mei aan land, maar het zou tot juni duren alvorens het systeem operationeel was. Hetzelfde gold in feite voor aanleveren van materieel om de 300 m lange airstrip aan te leggen. Op 5 juni waren de brandstofvoorzieningsinstallatie en de eerste landingsstrip ope-

rationeel, d.w.z. dat tot die tijd de Harriers dus ruim 200 km meer moesten vliegen om het gevecht op de grond te kunnen steunen.

Helikopters voor bevoorrading

Op 25 mei werd de Atlantic Conveyor door de Argentijnen tot zinken gebracht. Het verlies van dit tot helikoptercarrier gemodificeerde bevoorradingsschip bracht veel problemen mee. Daardoor gingen o.m. verloren: 3 Chinooks en 2 Lynx bevoorradingshelikopters, tenten voor 4000 man en materiaal t.b.v. brandstofvoorzieningsinstallatie. Het aantal nog ter beschikking staande helikopters voor losoperaties en bevoorrading van de grondstrijdkrachten verminderde daardoor tot 16. Als voorbeeld: er waren 85 vluchten met een Sea King helikopter nodig om een batterij lichte artillerie met munitie aan land te brengen. In totaal moesten vier van dergelijke batterijen aan land worden gezet.

Dat alles bracht mee dat de opbouwoperatie veel meer tijd in beslag nam dan verwacht. Overigens was het in de periode dat de grondoperaties plaatsvonden 15 uur per etmaal donker.

Door het gebrek aan helikopters kon het oorspronkelijke plan, het verplaatsen van de bulk van de brigade d.m.v. airlifting, niet worden uitgevoerd. De operationele planners werden gewaarschuwd dat, tenzij de oorlog op 21 juni was afgelopen, rekening ermee moest worden gehouden dat de ondersteuning met helikopters met 50% zou worden gereduceerd vanwege het uitvoeren van het hoogst noodzakelijke onderhoud. Het gevolg daarvan was dat de opbouw per helikopter van de 3e Commandobrigade een hogere prioriteit kreeg,

Port San Carlos

De foto's bij dit artikel zijn beschikbaar gesteld door HQ United Kingdom, Land Forces, Salisbury.

Brandstofbevoorrading op zee

en de voorraden voor de 5e Brigade van San Carlos per schip naar Fitzroy werden vervoerd.

Het doek valt

Het Argentijnse luchtoverwicht was een van de belangrijkste oorzaken dat er grotere vertragingen waren dan voorzien. De uitbraak uit het San Carlos-bruggehoofd vond uiteindelijk plaats op 27 mei richting oosten, naar Teal Inlet en in zuidelijke richting naar Darwin en Goose Green. Begin juni waren de Britten Stanley tot op 10 km genaderd en was een gebied rond Fitzroy zeker gesteld dat als nieuw brigadeverzorgingsgebied dienst kon doen. De aankomst van deze 5e brigade bracht weer extra, maar geen nieuwe, problemen mee. Hoewel deze eenheid Engeland aanzienlijk later had verlaten dan de 3e Commandobrigade, was de situatie v.w.b. de belading niet veel beter. Ook nu moest die opnieuw worden bezien en zelfs na een herstouwingsstop in Zuid-Georgië werden de logistici in San Carlos weer geconfronteerd met onderin het schip opgeslagen essentieel materieel. Dat veroorzaakte extra vertragingen bij het lossen. Alle inspanningen waren

Sea King helikopters bij Goose Green

erop gericht de 5e Brigade zo snel mogelijk richting Fitzroy te brengen om in de strijd rond Stanley te worden ingezet.

Op 8 juni werden de bevoorradingschepen Sir Galahad en Sir Tristan, die bij Fitzroy voorraden voor de 5e Brigade aan het lossen waren, door de Argentijnse luchtmacht vernietigd. Deze ramp had verregaande consequenties voor de logistieke ondersteuning van de definitieve slag bij Stanley. De beide brigades moesten nu vanuit het brigadeverzorgingsgebied bij Ajax Bay worden gesteund. Daardoor was men gedwongen de aanval op Stanley zo lang mogelijk uit te stellen ten einde met het beperkte aantal helikopters voldoende voorraden voor die aanval op te bouwen.

Stanley

Stanley was het doel van alle militaire inspanningen. Het merendeel van de Argentijnse strijdkrachten was daar ondergebracht. De gehele Britse logistieke ondersteuning was gericht op deze ene definitieve slag. Na die operatie zouden de troepen niet elders meer worden ingezet, zodat de logistieke ondersteuning daarna alleen nog moest worden afgestemd op de afwikkeling van de oorlog. Deze laatste aanval werd ingezet op 12 juni, des nachts. Binnen twee dagen gaven de Argentijnen zich over en was de oorlog ten einde.

Toen Stanley was genomen waren de meeste voorraden verbruikt en dienden zo spoedig mogelijk aanvullende voorraden te worden opgevoerd. De voorraden lagen voor het merendeel in het brigadeverzorgingsgebied bij Ajax Bay, circa 50 km over onbegaanbaar terrein. Verder waren er nog enkele honderden tonnen bij Fitzroy en Teal Inlet aan de grond gezet. De begaanbaarheid van die plaatsen naar Stanley was niet veel beter. Alles

kon nu worden verbruikt. Uit de logistieke rapportages uit die periode blijkt dat er sprake was van *uncontrolled consumption* en *looting* (plundering), die epidemische vormen gingen aannemen. Teneinde te voorkomen dat de Britten buitgemaakte Argentijnse voorraden in beslag zouden nemen werd extra bewaking ingesteld. En in strijd met de regels (gesteld in een Conventie van Genève) moesten buitgemaakte medische voorraden worden vernietigd teneinde te voorkomen dat ze door de eigen soldaten verkeerd zouden worden gebruikt. Het gebrek aan discipline dat door de Britse eenheden in Stanley aan de dag werd gelegd kon vrij gemakkelijk de logistieke situatie in gevaar brengen. De situatie had dramatische vormen kunnen aannemen. Aanwezige voorraden werden immers zonder enig nut verspild; transport was schaars en vervangende voorraden waren verwijderd. De Britten hadden ruim 11.000 krijgsgevangenen gemaakt, die moesten worden verzorgd. Het vliegveld van Stanley was zodanig beschadigd dat het niet kon worden gebruikt en de schepen waren te groot om de haven Stanley aan te doen. Daarbij kwam nog het tekort aan voldoende zoet water, zodat waterzuiveringsinstallaties moesten worden geïnstalleerd. Kortom, na de geslaagde operatie werd de logistieke situatie steeds moeilijker.

Logistieke lessen

De Engelsen gingen ervan uit dat zij in een zo vroeg mogelijk stadium het luchtoverwicht zouden moeten verwerven. Ook de Argentijnen dachten dat zulks als eerste zou gebeuren. Het lukte de Britten echter niet, met als gevolg dat het *operational-sustainment*-plan drastisch moest worden aangepast. Men ging in ieder geval ervan uit dat de

Amfibische groep in staat zou zijn het luchtoverwicht in en om de landingsstranden te veroveren en te behouden. Tevens nam men aan dat in de beide opties van logistieke ondersteuning de bevoorradingsschepen voldoende vrijheid van handelen zouden krijgen. Of die veronderstellingen reëel waren is discutabel, in het bijzonder wanneer men de mogelijkheden van de Argentijnse luchtmacht in ogenschouw neemt. Het resultaat was in ieder geval dat de Britten het oponthoud, dat deze verkeerde uitgangspunten meebrachten,

Sea King helikopters bij Port San Carlos

niet hadden verwacht. De Argentijnse luchtaanvallen vertraagden de eerste opbouw minimaal met een week, waardoor de uitbraak ernstig werd benadeeld.

Tevens werd de opbouw van de brandstofvoorzieningsinstallatie en van de landingsstrip aanmerkelijk verstoord. Ondanks dit alles had de situatie nog nijpender kunnen zijn, als de Argentijnen beter inzicht hadden gehad in de kwetsbare punten van de Engelsen. In ieder geval hadden dezen op 21 mei geen luchtoverwicht, ook niet plaatselijk of tijdelijk, gedurende hun landingen. Toch vielen zij aan. De tijdsdruk — vóór het invallen van de winter moest de oorlog zijn gewonnen — maakte die risico's aanvaardbaar.

De factor tijd

De Britten hadden een enorm probleem, nl. de *sea lines of communication* van 8000 km gevuld te krijgen en te houden. Beperkte logistieke ondersteuning was mogelijk vanaf Ascension, en in het operatiegebied was het logistieke systeem gebaseerd op een *ship-to-shore-airlift*-principe. De Argentijnen hadden met dezelfde problemen

te maken. Hun *sea lines of communication* van 400 km moesten ook worden gevuld en opgehouden. In principe moesten zij klaar zijn op het moment dat de Britten hun invasie zouden beginnen. Het duurde 7 weken alvorens de Britten hun landoperaties konden inzetten, en even lang alvorens de logistieke uitgangspunten een zodanige vorm had aangenomen dat het verantwoord was de laatste zet te doen. De tijd was vooral voor de Britten van groot belang. De voortzetting van de operaties bij het invallen van de winter behoorde tot de mogelijkheden, doch was een slecht alternatief.

De factor geluk

Dat de Engelsen schepen zouden verliezen was in de planning voorzien. De Argentijnse luchtaanvallen waren gericht op de fregatten en de torpedojagers, terwijl de logistieke capaciteit nagenoeg ongemoeid bleef. Was die wel aangevallen dan zou de logistieke ondersteuning van de 3e Commandbrigade onmogelijk zijn geworden. Ook het verlies van het amfibische-landingspotentieel zou catastrofaal zijn geworden.

Voorbeelden van andere vormen van geluk: de bevoorradingsschepen werden elk getroffen door 2 bommen, die geen van tweeën explodeerden. Op 27 mei troffen 12 bommen het brigadeverzorgingsgebied bij Ajax Bay; slechts 4 explodeerden. Geschat wordt dat slechts 50% van de door de Argentijnen afgeworpen bommen explodeerde; de oorzaak daarvan was dat de piloten ze te laat loslieten zodat er te weinig tijd was voor het scherpstellen. Andere argumenten voor het slechte resultaat waren het te laag vliegen bij het afwerpen van de bommenlast en de ouderdom van de bommen zelf.

Gebruik van helikopters

In deze operaties zetten de Britten op grote schaal helikopters in. De Amerikanen hadden reeds eerder in Vietnam geconstateerd dat de helikopter een uitermate efficiënt uitrustingsstuk is voor talrijke taken. De Britten hadden bij de operatie ongeveer 200 helikopters (van zes verschillende types) in gebruik. Behalve voor logistieke taken werden ze ingezet voor gevechtstaken, verkenningen, opsporingsactiviteiten, en *command-and-control*-functies. ▷

Helikopters zonder offensieve wapensystemen werden in het vlakke Falklandse terrein niet ingezet. De helikopters die wél daarmee waren uitgerust gaven de grondstrijdkrachten de noodzakelijke mobiliteit. Het aantal helikopters dat werd ingezet voor logistieke doeleinden, zoals het afvoeren van gewonden, bleek in feite te gering. De Engelsen wisten, dat de transporthelikoptercapaciteit essentieel was voor hun logistieke operaties en dat het onderbrengen van een belangrijk deel van deze capaciteit op één schip uiterst riskant was. Toch namen zij genoeg met deze oplossing. Het verlies van dit potentieel was van invloed op het uiteindelijke tactische plan.

Gebruik van civiele middelen

De operatie heeft aangetoond hoe belangrijk het is civiele middelen aan te wenden. De snelle realisatie van bestaande plannen om in geval van nood handelsschepen in te zetten ter ondersteuning van operaties wordt het grootste succes van de campagne genoemd. Een groot aantal schepen, van passagiersschepen tot tankers, werd in een recordtijd gemodificeerd om specifieke taken uit te voeren. Zij voorzagen in steun voor het gehele logistieke spectrum. Zo werden bv. trawlers omgebouwd tot mijnnevagers en tot waterbevoorradingsschepen, alle voorzien van mogelijkheden tot herbevoorrading op zee, met navigatieapparatuur en verbindingsmiddelen. De werven, te samen met vele honderden grote en kleinere bedrijven, vervulden daarbij een belangrijke rol. Het hebben van plannen en het bekend zijn van de industriële mogelijkheden draagt in crisissituaties bij tot effectieve oplossingen voor de dan onderkende problemen.

Ook de modificaties die moesten worden uitgevoerd om de luchtvloot ten behoeve van de *aerial refueling* aan te passen verdienen in dit verband vermelding.

Gevechtsschalen en het „eerste gebruik”

Tijdens de operaties bleek dat het eerste gebruik van de wapens leidde tot een veel hoger verbruik van munitie dan eerder was gepland. Speciaal het eerste verbruik van raketten, wapensystemen tegen onderzeeboten en klein-kalibermunitie was hoger.

De artillerie, bestaande uit vier afdelingen 105 mm hw en een afdeling 155 mm hw, vormde de belangrijkste ondersteuning voor de grondstrijdkrachten. Gedurende de operaties werden circa 17.500 granaten afgevuurd, waarbij sommige stukken meer dan 500 schoten per 24 uur afvuurden. Ook het scheepsgeschut ondersteunde de landoperaties; in totaal werden door de marine 8000 granaten op gronddoelen afgevuurd.

Vanwege dit hogere verbruik in de aanvangsfase werden de gevechtsschalen voor munitie herzien.

Geneeskundige afvoer en verpleging

Het geneeskundige afvoer- en verplegingssysteem vertoonde een zodanige effectiviteit dat de verliezen binnen de gestelde marges bleven. Het systeem was opgezet om de gewonden van zowel marine als land- en luchtmacht te verzorgen. Hoewel in dit interservicesysteem uiteindelijk v.w.b. de opzet in het begin problemen optraden, bleek de gevolgde procedure uiterst succesvol. Inzet van helikopters en hospitaalschepen in combinatie met andere afvoermiddelen over zee en door de lucht zorgde voor een optimaal afvoersysteem. Ook het interservice-gewonden/verliezenmeldingssysteem was zeer adequaat en snel. Zowel bij de landoperaties als bij de aanvallen op de vloot vervulden de afvoer-helikopters een cruciale rol.

Verliezen

De totale Britse troepenmacht telde 28.000 man. De eerste geneeskundige hulp aan Britse zijde werd binnen zes uur gegeven; door dat snelle optreden overleefde 90% van de gewonden. In totaal werden 255 militairen en burgers gedood en 777 gewond. De meeste verwondingen waren niet ernstig en binnen zes maanden keerden er 700 weer terug bij hun eenheden. De verliezen aan Argentijnse zijde zijn onbekend gebleven. In een SIPRI-rapport wordt melding gemaakt van de volgende (niet officiële) cijfers: 500 à 750 doden en vermisten en 800 à 1000 gewonden. De Argentijnen verloren 117 vliegtuigen (waaronder 27 Mirages en 45 A4 Skyhawks) en 6 schepen.

De Britten verloren 34 vliegtuigen, waaronder 10 Harriers en 24 helikopters, en 6 schepen, waaronder twee logistieke.

Logistieke en economische afhankelijkheid

De wapens die de Engelsen in gebruik hadden, waren nagenoeg alle in Engeland gefabriceerd. De belangrijkste Argentijnse wapens en wapensystemen kwamen voor het merendeel uit het buitenland, en wel met name uit de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk, Israël, de VS en Engeland. In de loop der jaren was Argentinië door Engeland voorzien van torpedojagers, vliegtuigen, raketssystemen, helikopters en (militaire) elektronica en radar. Daarom werd onmiddellijk een embargo op uitvoer van militaire goederen naar Argentinië afgekondigd; dit had uiteraard een negatief effect op de Argentijnse oorlogsinspanning.

Minimale parate logistieke capaciteit

De Engelsen hebben aan den lijve ondervonden dat het noodzakelijk is een zekere logistieke capaciteit paraat te hebben. Zowel logistieke middelen als voorraden waren in de loop der jaren in een zodanige situatie gekomen dat het ondersteunen van een operatie van deze omvang alleen met medewerking van de gehele bevolking tot een goed einde was te brengen. De logistieke capaciteit om *out-of-area*-operaties uit te voeren was in feit onvoldoende. Door de voor NAVO-optreden voor-

bestemde voorraden te gebruiken, alsmede de industriële mogelijkheden en de nationale vervoerscapaciteit te mobiliseren, werd het welhaast onmogelijke mogelijk gemaakt.

Naschrift

Dat de Britten met deze operatie succes hadden was niet het gevolg van hun planning maar meer door de tekortkomingen en fouten van hun tegenstander. Binnen de NAVO is aan de Falklandoperatie veel aandacht geschonken. Vele ervaringen zijn meegenomen in logistieke studies. De Engelsen hebben nagenoeg op elk gebied veel ervaring opgedaan. De materiële verliezen zijn inmiddels weggewerkt. De logistieke positie is verbeterd.

Vanwege de huidige ontwikkeling in de Oost-Westrelatie zal naar verwachting ook voor de Koninklijke landmacht een ander optreden in het verschiet liggen. De „brandweerfunctie” van de NAVO zal misschien meer gestalte krijgen. Als Nederland daarin zijn bijdragen zal moeten leveren, kunnen vele aspecten die in de Falklandoperatie aan de orde zijn geweest van invloed zijn voor ons tactische en logistieke denken alsmede voor het formeren van een dergelijke strijdmacht.

Literatuur

- V. Adams — Logistic support of the Falklands campaign. *RUSI-J.* (1984)(9).
- J. Brown en W. P. Snyder — *The regionalization of warfare*. Transaction, New Brunswick (1985).
- G. W. Field — Operation corporate. The Falkland Islands campaign. *Royal Engrs J.* (1983)(3).
- W. Fowler, A. English en R. Braybrook — *Battle for the Falklands* (3 dln). Osprey, Londen (1982).
- J. Golblat en V. Millam — *The Falklands/Malvinas conflict*. Stockholm Int. Peace Res. Inst., Solna (1983).
- P. M. R. Hill — Operation corporate. Sappeurs in Ascension. *Royal Engrs J.* (1983)(3).
- C. W. Koburger Jr. — *Seapower in the Falklands*. Praeger, New York (1983).
- A. S. Malone — Airdrop to ships at sea. *ALOG* (1985)(7/8).
- J. C. Murguizur — The South Atlantic conflict: an Argentinian point of view. *Int. Def. Rev.* (1983)(6).
- K. L. Privratzky — *British CSS during the Falkland Islands war*. US Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth (1986).
- T. Royle — War report. The war correspondent's view on the battle of the Falklands. *Mainstream* (1987).
- W. J. Tustin — The logistics of the Falkland Island war. *Army Quart. & Def. J.* (1984)(3)(4).
- N. — The Falklands campaign command and logistics. *Armed Forces J. Int.* (1983)(6).
- N. — *The South Atlantic conflict: lessons learned, findings, conclusions, recommendations* (Rep. Falkland Island Studygroup to the Secretary of Navy) (1983).
- FM 100-5, Operations* (final draft). US Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth (1985).
- FM 100-16, Support operations; echelons above corps*. Dept Army, Washington DC (1985).

drs. J. van den Berg

journalist

Verspreiding van raketten door de Derde Wereld

Het afgelopen jaar zijn er op diverse terreinen van wapenbeheersing doorbraken geweest. Er kwam meer schot in de besprekingen tussen de supermachten over hun strategische bewapening (START), en de conventionele bewapening in Europa werd aan plafonds gebonden. Buiten Europa is het met de wapenbeheersing minder goed gesteld. Een belangrijk aspect daarvan is de ontwikkeling en indienststelling van massavernietigingswapens of elementen daarvan. Die ontwikkeling is niet nieuw. Reeds in de jaren '50 kwam de verspreiding van kernwapentechnologie op gang. Het afgelopen decennium kenmerkte zich door een snelle proliferatie van technologie voor chemische wapens en ballistische raketten.

Dit artikel geeft een overzicht van de proliferatie van ballistische en kruisraketten door de Derde Wereld; daartoe worden de landen buiten de NAVO, het Warschau-Pact, China, Japan, Australië en Nieuw Zeeland gerekend. De term Derde Wereld heeft hier dus een zuiver geografische betekenis.

In de eerste plaats worden de ballistische raketten beschreven, die in de Derde Wereld in ontwikkeling of operationeel zijn; dat zijn er in totaal 32. Voor de overzichtelijkheid zijn zij ingedeeld in drie categorieën: 100-300 km, 300-1000 km en > 1000 km. Met één mogelijke uitzondering zijn zij alle geleid. De tabel geeft een overzicht van het bereik, de nuttige lading en de verspreiding, waarbij ze in volgorde van oplopend bereik zijn gerangschikt.

Vervolgens komen grote kruisraketten aan de orde die tegen landdoelen kunnen worden ingezet. Daarvan zijn er slechts enkele. Tevens wordt kort aandacht besteed aan ruimtevaartkraketten van landen in de Derde Wereld, omdat die kunnen dienen als basis voor middellange-afstandsraketten.

Geen enkele raket is iets waard zonder een explo-

sieve of anderszins destructieve lading. Daarom wordt ook enige aandacht besteed aan de soort koppen, die de verschillende landen hebben of ontwikkelen. Ten slotte komt de wapenbeheersing aan de orde. De geïndustrialiseerde landen zijn zeer bezorgd over de voortgaande verspreiding van raketten en trachten barrières op te werpen. Het belang daarvan is onderstreept door de Iraakse raketaanvallen op de geallieerde troepen in Saoedi-Arabië en op Israël.

Overigens zij nog opgemerkt dat er weinig nauwkeurige gegevens zijn over raketten die in de Derde Wereld worden ontwikkeld en geproduceerd. De gegevens in dit artikel zijn ontleend aan enkele overzichtswerken en aan publikaties in de lucht- en ruimtevaartpers.

Verspreiding van ballistische raketten

De groep ballistische raketten met een bereik van 100-300 km is qua verspreiding de belangrijkste. Er zijn 13 typen, die in deze categorie vallen. Daarvan zijn er 4 afkomstig van de supermachten. De Verenigde Staten leverden in 1975/1976 de Lance aan Israël. Dat wapen heeft, met Amerikaanse nucleaire kop van 204 kg, een bereik van 120 km. Israël heeft van de VS een clusterkop voor de Lance gekregen, die ruim tweemaal zo zwaar is. Hierdoor is het bereik gereduceerd tot 75 km. Verder hebben de VS aan Taiwan en Zuid-Korea de Nike Hercules verkocht, een luchtafweerraket die ook tegen gronddoelen kan worden gebruikt.

Syrië, Jemen en mogelijk ook Libië beschikken over de Russische SS-21 Scarab. Dat wapen is in alle opzichten vergelijkbaar met de Lance. Deze landen beschikken ook over de SS-1c, beter bekend als Scud B. Dit is in de Derde Wereld de populairste raket. De eerste leveranties vonden in

1973 plaats aan Egypte en Syrië. Daarna volgden Irak (1975), Libië (1977), Zuid-Jemen (1982) en Noord-Korea (1986). Afghanistan sloot de rij in 1988, toen de Russische troepen bij hun vertrek enkele lanceerinrichtingen achterlieten. Iran ontving sinds 1984 Scud B's van Syrië en Libië en later ook van Noord-Korea. Deze raket is aan het begin van de Jom-Kippoeroorlog (1973) tussen Israël en Egypte enkele malen zonder succes op militaire doelen in de Sinaï-woestijn afgeschoten. Later is de Scud B op grote schaal gebruikt tijdens de Golfoorlog tussen Irak en Iran (1980-1988). Beide landen hebben toen rond de 460 Scuds op elkaars steden afgeschoten. Eind 1988 is een aantal door het Afghaanse leger afgevuurd op kampen van guerrillero's.

Er zijn acht typen korte-afstandsraketten die door landen in de Derde Wereld op eigen kracht zijn ontwikkeld of worden geproduceerd. De ontwikkeling van de Egyptische RS-120 is enige tijd geleden gestaakt. Argentinië en Brazilië ontwikkelen beide een ballistische raket in de klasse 100-150 km en in Iran en Taiwan zijn dergelijke raketten operationeel. De Taiwanese Tsjing Feng is naar alle waarschijnlijkheid in samenwerking met Israël ontwikkeld op basis van de Amerikaanse Lance. In Iran is de bouw van raketten gestimuleerd door de oorlog met Irak. De Iran 130 is vermoedelijk met Chinese hulp ontworpen. Het is mogelijk dat deze raket niet geleid is.

Zuid-Korea heeft op basis van de Amerikaanse Nike Hercules twee ballistische raketten ontwik-

Ballistische raketten in de Derde Wereld*

Producent	Type	Bereik (km)	Nuttige lading (kg)	Status, gebruikers en aantallen lanceerinstallaties (tussen haakjes)
Argentinië	Condor I	100	400	in ontwikkeling
Taiwan	Tsjing Feng	110	?	operationeel
Egypte	RS-120	120	?	ontwikkeling gestaakt
Ver. Staten	Lance	120	204	operationeel in Israël (27)
Sovjet-Unie	SS-21, Scarab	120	250	operationeel in Jemen (8?), Syrië (18) en wellicht Libië
Iran	Iran 130	130	?	operationeel
Ver. Staten	Nike Hercules	140	510	operationeel in Taiwan (80) en Zuid-Korea (100)
Brazilië	MB/EE-150	150	500	in ontwikkeling
Zuid-Korea	?	175	?	operationeel
Zuid-Korea	?	175- 260	?	operationeel
India	Prithvi	240	1000	getest, wordt in 1992 operationeel
Sovjet-Unie	SS-1c, Scud B	280- 300	770- 860	operationeel in Afghanistan (3), Egypte (9), Irak (20?), Iran (24?), Jemen (6), Libië (75?), Noord-Korea (15?) en Syrië (18)
Pakistan	Sjadoz	290	500	getest in 1988
Noord-Korea	Scud PIP	300?	?	in productie?
Brazilië	SS-300	300	500	in testfase sedert 1986
China	M11	300	800	operationeel in Irak en wellicht in Iran
Egypte	?	300	1000	in productie?
Brazilië	MB/EE-350	350	?	in planningsfase
Israël	Jericho I	450- 565	390- 680	operationeel sedert 1973?
Argentinië	Tábano	500	100	getest in 1989
Irak	Al Hoessein	550- 600	250?	operationeel sedert 1988 (enkele tientallen)
Brazilië	MB/EE-600	600	500	in planningsfase
Irak	Al Abas	850- 900	250?	getest in 1988, ontwikkeling vermoedelijk gestaakt
Argentinië	Condor II	850-1000	450	ontwikkeling wellicht gestaakt
Israël	Jericho II	960	750	operationeel sedert 1981?
Brazilië	MB/EE-1000	1000	?	in planningsfase
Brazilië	SS-1000	1000	?	in planningsfase
Taiwan	Sky Horse	1000	?	ontwikkeling vermoedelijk gestaakt
Irak	Al Walid	1200	?	in planningsfase
Israël	Jericho IIB	1450	?	getest in 1988
India	Agni	2400	1000	getest in 1989
China	DF-3A	2700	2000	operationeel in Saoedi-Arabië (8 à 12)

* Opgenomen zijn militaire raketten met een bereik van 100 km en meer. Al deze raketten zijn geleid, wellicht m.u.v. de Iran 130. De Nike Hercules is een luchtafweerraket die ook tegen gronddoelen kan worden ingezet. Het vermelde bereik behoort bij de opgegeven nuttige lading. Gegevens over de gebruikers betreffen alleen Derde-Wereldlanden.

keld. Hierover is echter weinig bekend. Iets meer is bekend over de Pakistaanse Sjadoz. Die raket is in 1988 getest en kan een lading van 500 kg over 290 km vervoeren. Ook hieraan is waarschijnlijk Chinese kennis te pas gekomen. Buurland India ontwikkelt de Prithvi. Dit wapen reikt wat minder ver dan de Sjadoz, 240 km, maar kan een tweemaal zo grote lading vervoeren. Deze raket wordt naar verwachting in 1992 operationeel.

De categorie ballistische raketten met een bereik van 300-1000 km is met 12 typen eveneens goed vertegenwoordigd. In eerste instantie treffen wij hier de Chinese M11 aan, die is gebaseerd op de Scud B en van dezelfde lanceerinstallaties kan worden gelanceerd. Deze raket is tijdens de eerste Golfoorlog aan Irak, en wellicht ook aan Iran, verkocht.

Van de door Derde-Wereldlanden zelf ter hand genomen projecten is een aantal nog in voorbereiding, zoals de Braziliaanse MB/EE-350 en MB/EE-600. De ontwikkeling van de Argentijnse Condor II is waarschijnlijk onder internationale druk gestaakt. Behalve Argentinië namen ook Irak en Egypte deel aan dit project.

Enkele raketten bevinden zich in de beproevingsfase, zoals de Argentijnse Tábano en de Braziliaanse SS-300. Van de laatstgenoemde zijn alleen componenten getest. De raket heeft nog niet gevlogen. Vermoedelijk zijn Egypte en Noord-Korea verder op weg naar het bezit van eigen ballistische raketten. Beide landen ontwikkelen in samenwerking en op basis van de Scud B een raket met een bereik van ongeveer 300 km. Het is niet bekend in hoeverre hun ontwerpen op elkaar lijken.

Irak heeft de modificatie van de Scud grondiger aangepakt. Het land kwam tijdens de oorlog met Iran al snel tot de slotsom, dat het bereik van de Scud B niet groot genoeg was voor aanvallen op bv. Teheran. Om het bereik te vergroten werd de explosieve lading verkleind van ongeveer 800 kg tot ca. 250 kg. Het bereik nam daardoor toe tot 550 à 600 km. Van deze Al Hoessein zijn 170 exemplaren op Iraanse steden, voornamelijk Teheran, afgevuurd. In januari van dit jaar zijn er ongeveer 60 ingezet tegen Israëliëse en Saoedische steden. Een versie met een bereik van tegen de 900 km is in 1988 getest. Van deze Al Abbas zijn twee exemplaren op Saoedi-Arabië afge-

vuurd, maar deze desintegreerden tijdens de vlucht. Het enige andere land in de Derde Wereld, dat over raketten van een dergelijk kaliber beschikt is Israël. Reeds in de jaren '50 werkte het met Frankrijk samen op het gebied van nucleaire technologie en ballistische raketten. De Franse vliegtuigfabriek Marcel Dassault had waarschijnlijk de leiding bij de ontwikkeling van een raket voor Israël. Deze zg. MD660 is in 1968 boven de Middellandse Zee beproefd. Vermoedelijk zijn er twee geleverd alvorens het Franse wapenembargo tegen Israël in januari 1969 volledig werd. (Het embargo was in 1967 afgekondigd, na de Israëliëse verrassingsaanval op Egypte, Syrië en Jordanië aan het begin van de Zesdaagse Oorlog, maar niet volledig ten uitvoer gelegd.)

Israël ontwikkelde uit de MD660 een raket, die een lading van 450 à 565 kg over een afstand van 390 tot 680 km kan vervoeren en bekend staat onder de naam die de CIA eraan gaf: Jericho I. Diezelfde instantie liet in 1974 doorschemeren, dat de Jericho I operationeel was. Mogelijk zijn er aan het begin van de Jom-Kippoeroorlog zelfs enkele raketten gereedgemaakt voor een nucleaire aanval op Egypte en Syrië, toen de legers van deze landen Israël onder de voet dreigden te lopen.

Een krachtiger raket, de Jericho II, is wellicht in het begin van de jaren '80 operationeel geworden. Het bereik is maximaal 960 km en de lading bedraagt 750 kg. De lanceerinstallaties zouden in grotten zijn opgesteld. Voor de lancering worden zij naar buiten gereden. In hoeverre de lanceerinstallaties mobiel zijn, is niet bekend. Bij de ontwikkeling van de Jericho II heeft Israël gebruik kunnen maken van gegevens, die waren verkregen door testvluchten in Iran en Zuid-Afrika.

Een interessante episode vormt de samenwerking tussen Israël en Iran tijdens het bewind van de Sjah. In 1977 kwamen beide landen overeen de productie van de Jericho II in Iran ter hand te nemen. Er werden test- en productiefaciliteiten geïnstalleerd. Voordat echter de productie kon beginnen, viel het bewind van de Sjah, waardoor een eind kwam aan die samenwerking.

De groep raketten met een bereik van meer dan 1000 km is veel kleiner. Er zijn in de Derde Wereld zes projecten voor ballistische raketten met een dergelijk bereik. De kosten en technische problemen die samenhangen met de ontwikkeling van

Ballistische raketten worden alleen tijdens de eerste paar minuten van de vlucht voortgestuwd door een raketmotor. Als de brandstof op is of de toevoer ervan wordt gestaakt, is er geen voortstuwende kracht meer en volgt de raket een kogelbaan. De enige krachten die dan op de raket werken, zijn de zwaartekracht en (binnen de dampkring) aërodynamische krachten. Nadat de raket het hoogste punt van haar baan is gepasseerd, neemt de snelheid toe tot zeer hoge waarden. Afhankelijk van het bereik bedraagt die bij aankomst boven het doel 5000 tot 25.000 km/h. Die hoge snelheid is het voornaamste probleem bij de onderschepping van ballistische raketten.

Kruisraketten blijven in de lucht door de opwaartse kracht, die wordt veroorzaakt door de luchtstroom langs de vleugels en de romp. Dergelijke raketten worden gedurende de gehele vlucht aangedreven door een raketmotor of een straalmotor. De snelheid ligt in de regel tussen 800 en 2400 km/h (0,7 tot 2,2 × de geluidssnelheid). Als deze raketten laag boven de grond vliegen, is onderschepping bijzonder moeilijk.

Ruimtevaartketten hebben tot doel een satelliet in een baan om de aarde te brengen. De verwantschap tussen grote ballistische raketten en ruimtevaartketten is veelal groot. Vaak wordt uit een ballistische raket een ruimtevaartket ontwikkeld of vice versa. De laatste kan uiteraard worden gebruikt om een militaire satelliet in een baan om de aarde te brengen. Spionage, verificatie van wapenbeheersingsovereenkomsten en communicatie zijn de belangrijkste taken van dergelijke satellieten.

raketten van dit kaliber zijn voor de meeste landen te groot. Ook zijn deze raketten doorgaans niet te koop. De enige uitzondering hierop is de aankoop door Saoedi-Arabië van de Chinese DF-3A, met een bereik van 2700 km; DF staat voor Dong Feng (oostenwind). Van de overige raketten in deze categorie is de meerderheid nog niet verder dan het ontwerpstadium. Dit geldt voor de Taiwanese Sky Horse, de Braziliaanse SS-1000 en MB/EE-1000, en de Al Walid die in Irak op de tekentafel staat. Het is niet waarschijnlijk dat een van deze raketten de komende jaren operationeel wordt. Anders is dat met de Agni. Die raket is door India in 1989 getest over een afstand van 800 km. De operationele raket zal met een lading van 1000 kg een bereik hebben van 2400 km. De Agni is afgeleid van de eerste ruimtevaartket die India heeft gebouwd.

Ook in Israël bestaat een nauwe samenhang tus-

sen de militaire en civiele toepassingen van raketten. In 1987 maakte de zogenaamde Jericho IIB de eerste proefvlucht over de Middellandse Zee. Er is gespeculeerd dat het om een militaire raket zou gaan. Het is echter evenzeer mogelijk, dat het een proef van de satellietdrager Sjavit betrof (zie de paragraaf Ruimtevaartketten).

Kruisraketten

In tegenstelling tot ballistische raketten vormen grote kruisraketten geen belangrijk onderdeel van de arsenalen van landen in de Derde Wereld. De Sovjet-Unie heeft in de jaren '60 en '70 middelzware bommenwerpers van de typen Tu-16 Badger en Tu-22 Blinder geleverd aan Egypte, Irak, Indonesië en Libië. Egypte kreeg de AS-5 Kelt erbij geleverd. Deze raket kan 450 tot 900 kg vervoeren over een afstand van ongeveer 200 km. Tijdens de Jom-Kippoeroorlog heeft Egypte er 25 op Israëliische doelen afgeschoten. Die aanvallen waren weinig succesvol: 20 Kelts werden neergeschoten. Of Irak ook grote lucht-grondraketten voor gebruik tegen landdoelen heeft gekregen is niet bekend. Intussen zijn die wapens echter dermate verouderd, dat ze in een moderne oorlog vrij nutteloos zijn.

Een groter gevaar vormt de thans plaatsvindende verspreiding van technologie voor deze wapens. Israël ontwikkelt momenteel een lucht-grondraket met een bereik van 92 km en een lading van 327 kg. Het wapen wordt Popeye of Have Nap genoemd. De Amerikaanse luchtmacht is zeer in dit wapen geïnteresseerd en overweegt een aantal eenheden ermee uit te rusten, die met de B-52 en de F-111 vliegen. India, Brazilië en Argentinië zijn nog niet zover als Israël. Wel worden in deze landen diverse grote anti-schipraketten en onbemande vliegtuigjes ontworpen. Deze kunnen dienen als uitgangspunt bij de ontwikkeling van grote kruisraketten. Met behulp van dergelijke wapens kunnen vliegtuigen doelen van een grotere afstand aanvallen, zodat ze niet boven zwaar verdedigde doelen hoeven te komen.

Ruimtevaartketten

Diverse landen in de Derde Wereld beschikken over (of ontwikkelen) een raket waarmee een sa-

telliet in een baan om de aarde kan worden gebracht. Irak heeft in 1990 een lanceerraket beproefd, die echter op ca. 10 km hoogte ontplofte.

Brazilië heeft plannen om binnen enkele jaren communicatie- en aardobservatiesatellieten te lanceren. Hiertoe wordt de Vehiculo Lançador de Satellite ontwikkeld. India heeft reeds vele kunstmanen laten lanceren door de Sovjet-Unie, de VS en het European Space Agency. Voorts heeft het met een eigen raket twee kleine kunstmanen in een baan om de aarde gebracht. Een krachtiger versie van die raket is tweemaal zonder succes beproefd. Een nog krachtiger raket is in ontwikkeling; dat Polar Space Launch Vehicle zal maximaal 1000 kg in een lage baan om de aarde kunnen plaatsen. Israël heeft eveneens tweemaal met succes op eigen kracht een satelliet gelanceerd, en wel met de Sjavit, die uit de Jericho II is ontwikkeld. Als laatste moet Zuid-Afrika worden genoemd. Dat land beproefde in 1989 een lanceerraket die zeer sterk leek op de Israëlische Jericho II leek.

Voorts heeft Zuid-Afrika aangekondigd dat het in 1992 een kleine communicatiesatelliet wil lanceren.

De hier beschreven lanceerraketten maken alle gebruik van vaste brandstof. Dat houdt in dat ze goed kunnen dienen als basis voor een militaire raket. Raketten met vaste brandstof kunnen immers lange tijd worden opgeslagen of paraat gehouden en in korte tijd gereed zijn voor lancering. Als militaire raket hebben ze een bereik van duizenden kilometers. Een kleine ruimtevaatraket, die een satelliet van 200 kg in een lage baan om de aarde kan plaatsen, kan een kop van honderden kilo's over een afstand van ongeveer 3000 km vervoeren. Zo is het bereik van de Israëlische Sjavit geschat op 3500 km met een kop van 500 kg. Daarbij komt dat de nauwkeurige geleidingsapparatuur, nodig om een kunstmaan in een juiste baan te plaatsen, ook zeer geschikt is om een explosieve kop op de goede koers naar een doel op aarde te sturen.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Westerse en Russische strategen de ontwikkeling van ruimtevaatraketten in de Derde Wereld met enige zorg beschouwen.

Koppen

Bijna alle ballistische en kruisraketten die aan landen in de Derde Wereld zijn verkocht, zijn geleverd met conventionele standaardkoppen. Alleen Israël kreeg bij de Lance een clusterkop, geschikt om uitgestrekte doelen als vliegvelden en concentraties voertuigen aan te vallen. Irak, Egypte, India en Brazilië hebben zelf clusterkoppen ontwikkeld.

Het bezwaar van de huidige generatie ballistische raketten is de geringe nauwkeurigheid. Hierdoor zijn zij in combinatie met conventionele koppen militair nauwelijks bruikbaar. Het enige „zinvolle” gebruik is inzet als terreurwapen tegen steden. Irak en Iran hebben hun ballistische raketten op die wijze gebruikt.

Een gering aantal landen beschikt over chemische wapens. Irak is het bekendste, na het veelvuldige gebruik ervan tegen het Iraanse leger en Koerdische dorpen in het noorden van Irak. Irak beschikt over verscheidene soorten strijdgassen, waaronder zenuwgassen. Het is niet waarschijnlijk dat Irak zijn ballistische raketten met chemische koppen kan uitrusten. Syrië echter kan sedert 1986 chemische koppen voor de SS-21 produceren. Het is niet duidelijk of de Sovjet-Unie daarbij assistentie heeft verleend. Van Iran en Libië is niet bekend of zij chemische wapens hebben of kunnen maken. Wel is Libië's belangstelling voor die wapens groot. Tot slot Egypte, dat in de Jemenitische burgeroorlog (1963/1967) strijdgassen heeft ingezet. Vermoedelijk betrof het hier middelen, die de Britse troepen bij hun vertrek uit de Suezkanaalzone hadden achtergelaten. Het is niet waarschijnlijk dat deze wapens nog operationeel zijn. Biologische wapens worden in de Derde-Wereldlanden, mogelijk met uitzondering van Irak, niet geproduceerd.

Kernwapens mogen zich in de Derde Wereld, net als chemische wapens, in een zekere populariteit verheugen. Van Noord- en Zuid-Korea, Taiwan en Libië is bekend, dat zij in het verleden onderzoek naar die wapens hebben verricht. Irak is al lang een serieuzer kandidaat voor het bezit van kernwapens. In de jaren '70 is een uitgebreid onderzoeks- en ontwikkelingsprogramma opgezet. Voor Israël werd die ontwikkeling zo bedreigend, dat het de belangrijkste Iraakse kernreactor in

1981 met een luchtaanval vernietigde. Daarmee werd Irak op jaren achterstand gezet. Het nucleaire programma werd echter weer opgebouwd. Kort voor de geallieerde luchtaanvallen op Irak begonnen schatten deskundigen, dat Irak binnen drie tot vijf jaar kernwapens zou kunnen hebben. Nu de gehele Iraakse nucleaire infrastructuur door luchtaanvallen van de geallieerden is vernietigd, is dat tijdstip tot in de 21e eeuw opgeschoven.

In Argentinië, Brazilië, India, Pakistan, Israël en Zuid-Afrika is de ontwikkeling van nucleaire wapens het verst gevorderd. De eerste twee landen beschikken over de installaties die nodig zijn voor onderzoek naar en de produktie van kernwapens. Beide landen moeten in staat worden geacht dergelijke wapens te maken binnen enkele jaren nadat daartoe het besluit is genomen. India heeft in 1974 een nucleaire proefexplosie doen plaatsvinden. Daarmee verkeert het in een goede uitgangspositie om over te gaan tot de produktie van kernwapens, maar vermoedelijk is die stap nog niet gezet. Pakistan heeft in reactie op de ontwikkelingen in buurland India ook een kernwapenprogramma opgezet. De voortdurende rivaliteit tussen beide landen is een krachtige stimulans voor de nucleaire wedren op het Zuidaziatische subcontinent. Israël en Zuid-Afrika hebben in 1979 zo goed als zeker een kernexplosie doen plaatsvinden op het Zuidafrikaanse Marion Island (ruim 3000 km zuid-oostelijk van Kaapstad). Tevens beschikken beide landen over een uitgebreide nucleaire infrastructuur. Israël is met de opbouw daarvan in de jaren '50 begonnen. Het heeft in Frankrijk o.m. een kleine kernreactor gekocht. Waarschijnlijk werden de eerste kernwapens in de periode 1970-1975 operationeel. Diverse schattingen van de huidige omvang van de Israëlische kernmacht spreken van rond de honderd koppen. De ratio van dit arsenaal is duidelijk: Israël ziet het als tegenwicht tegen de Arabische conventionele overmacht en de chemische wapens.

Wapenbeheersing

Aan het begin van de jaren '80 onderkende de Amerikaanse regering dat de verspreiding van ballistische en grote kruisraketten een grote bedreiging voor de Amerikaanse belangen begon te vormen. Daarbij werd in eerste instantie gedacht

aan Amerikaanse bondgenoten en bases overzee. Ook de risico's die een Amerikaanse interventiemacht in de Derde Wereld zou kunnen lopen kregen aandacht. Om de proliferatie van raketten tegen te gaan begonnen de VS overleg met Groot-Brittannië, de Bondsrepubliek, Frankrijk, Italië, Japan en Canada om tot een gezamenlijk exportbeleid van raketten technologie te komen. Na drie jaar overleg kwam in 1985 het *Missile technology control regime* (MTCR) tot stand. Het bestaan ervan werd op 16 april 1987 door de Amerikaanse regering bekendgemaakt. Later sloten Spanje en de Beneluxlanden zich erbij aan. Het MTCR beoogt de verspreiding van ballistische en kruisraketten tegen te gaan, die een lading van 500 kg of meer over een afstand van 300 km of meer kunnen vervoeren. Daartoe is een lijst opgesteld van gevoelige apparatuur, grondstoffen en technologie. Al die zaken worden in twee categorieën ingedeeld. De eerste omvat kant-en-klare raketten en onbemande vliegtuigjes en complete subsystemen hiervoor; bv. motoren, rakettrappen en geleidingssystemen. Deze mogen alleen worden geleverd op basis van een overeenkomst tussen de regeringen van het exporterende en die van het ontvangende land. De overeenkomst moet een verklaring bevatten waarin precies wordt omschreven waarvoor het desbetreffende produkt mag worden gebruikt. De tweede categorie omvat technologie, grondstoffen en alle overige onderdelen, voor zover zij geen compleet subsysteem vormen. Hieronder vallen bv. elektronica, raketbrandstof en software. Voor de levering hiervan is geen overeenkomst op regeringsniveau nodig, doch slechts een exportvergunning.

Het MTCR heeft de ontwikkeling van enkele raketten in de Derde Wereld vertraagd of tot stilstand gebracht. Zo is de ontwikkeling van de Argentijnse Condor II onder druk van de MTCR-landen tot staan gekomen. Het regime kent echter tal van zwakke plekken. In de eerste plaats is de structuur ervan erg los. De partijen hebben slechts afgesproken elkaar te consulteren over de export van raket- en ruimtevaarttechnologie. Er is níét afgesproken dat bepaalde raketten, onderdelen of technologie niet mogen worden geëxporteerd, of dat bepaalde landen geen toegang tot gevoelige technologie meer krijgen. Hierdoor kunnen de partijen het regime toepassen zoals ze willen. De VS zijn enerzijds de grootste pleitbezorgers

het MTCR, maar leveren tegelijkertijd de Trident II aan Groot-Brittannië. Deze raket, met een bereik van 12.000 km en 12 onafhankelijk richtbare kernkoppen, is de grootste die ooit door een land is geëxporteerd.

Een ander bezwaar is dat te weinig (potentiële) exporteurs bij het MTCR zijn aangesloten. De Sovjet-Unie, China, Zweden, Zwitserland en landen als Israël en India kunnen evengoed gevoelige zaken leveren als de MTCR-landen. De Sovjet-Unie en Zweden hebben te kennen gegeven, dat zij zich aan dezelfde restricties houden als de MTCR-landen. De Russen voeren bovendien op geregelde basis overleg met de VS over de proliferatie van raketten. Het zal duidelijk zijn dat een internationaal orgaan, waarin alle exporteurs van rakettechnologie participeren, een betere dam opwerpt tegen de verspreiding van raketten.

Tot slot heeft het MTCR enkele belangrijke lacunes. Raketten met een bereik van minder dan 300 km vallen niet eronder. En dat terwijl juist deze raketten op grote schaal zijn verspreid (zie de tabel). Ook valt dienstverlening aan Derde-Wereldlanden, die in de MTCR-landen plaatsvindt, niet onder de beperkingen van het regime. Daarbij moet worden gedacht aan windtunnelproeven en andere tests, die gecompliceerde apparatuur vereisen.

Perspectief

Momenteel zijn er in de Derde Wereld 12 landen die over ballistische raketten beschikken of ze ontwikkelen. Diverse landen zijn over niet al te lange

tijd tevens in staat grote kruisraketten tegen landdoelen te produceren. Vooral in het Midden-Oosten beschikken veel landen over ballistische raketten. In Latijns-Amerika en Zuid-Azië worden dergelijke raketten ontwikkeld, terwijl reeds drie landen in Oost-Azië ze in hun arsenalen hebben opgenomen. De supermachten, China en Frankrijk hebben aan het ontstaan van die situatie een grote bijdrage geleverd door de levering van raketten en technologie.

In het Midden-Oosten zijn ballistische raketten enkele malen ingezet. Het hoogtepunt vormde de Golfoorlog tussen Irak en Iran, toen beide landen ruim 600 raketten met een bereik van 300 tot 600 km op elkaars steden afschoten. De laatste maal vond inzet plaats door Irak tegen de multinationale interventiemacht en enkele Israëliëse steden. Of het hierbij blijft is de vraag. In diverse conflicten en potentiële conflictsituaties in de Derde Wereld beschikken één of meer partijen over ballistische raketten, of ontwikkelen ze. Landen(paren) waarom het hier gaat zijn Argentinië-Brazilië, India-Pakistan, Noord- en Zuid-Korea en verscheidene landen in het Midden-Oosten.

De proliferatie van raketten is een proces dat nog steeds voortgaat. Het *Missile technology control regime* heeft dit proces vertraagd, maar zeker niet tot staan gebracht. Daarvoor vertoont het te veel zwakke plekken. Veel raketten vallen erbuiten en een aantal belangrijke leveranciers van apparatuur en technologie is niet erbij aangesloten.

Gevreesd moet worden dat nog enkele raketarsenalen erbij komen alvorens een effectief non-proliferatieregime voor raketten tot stand komt.

Kleinschalige automatisering in de KL. De problemen verschuiven

Tot onze spijt is tijdens het drukken van het juni-nummer in bovengenoemd artikel op blz. 278 het onderschrift bij het bovenste schema weggevalen.

De desbetreffende tekst luidt:

Afb. 1 Voor de productie van documenten op lager niveau is meer coördinatie nodig

Het grote falen

Opkomst en teloorgang van het communisme in de twintigste eeuw, door Z. Brzezinski, 345 blz. Uitg.: Scriptum, Schiedam, 1991. Prijs: f 35,-.

ISBN: 90.71542.19.X

Het communisme was gedurende de 20e eeuw voor delen van de wereldbevolking een inspirerende ideologie. In theorie zouden de gedachten van Marx, en de vele variaties daarop, leiden tot een samenleving die zou worden gekenmerkt door gelijkheid. Voorwaar een mooi vooruitzicht voor mensen die zich minder gelijk wisten dan anderen! Hoe anders de werkelijkheid uitpakte werd echter langzaam maar zeker duidelijk.

Het nieuwe denken in de Sovjet-Unie is bovenal ingegeven door het inzicht dat het communistische systeem faalt. Als gevolg van de politiek van glasnost in de Sovjet-Unie, maar nog meer als gevolg van de revoluties in de Oosteuropese landen, zijn de tekortkomingen van de communistische regimes inmiddels wel blootgelegd.

De voormalige Amerikaanse veiligheidsadviseur Zbigniew Brzezinski beschrijft in dit boek de ontwikkeling van het communisme als wereldideologie van de opkomst onder Lenin tot de teloorgang onder Gorbatsjov. Het mislukken van het communisme in de Sovjet-Unie is volgens schr. de belangrijkste oorzaak van de versnelde doodstrijd van de ideologie aan het eind van de 20e eeuw. De historische weg van het marxistische experiment in de Sovjet-Unie beschrijft hij als volgt:

Het was een vreemd groeisel, die transplantatie van een in wezen westers dogma, bedacht in een openbare leeszaal van het Brits Museum door een geëmigreerde Duits-Joodse intellectueel, naar een half-oosterse despotische traditie van een wat afgelegen Euro-Aziatisch rijk, waarbij een pamfletten schrijvende Russische revolutionair optrad als de chirurg van de geschiedenis.

Deze bijna spottende beschrijving neemt niet weg dat de marxistische ideologie gedurende een belangrijk deel van de 20e eeuw is gedragen door wereldmachten als de Sovjet-Unie en China, en ook in een aantal landen in het westen perioden van aanzienlijke populariteit kende.

Nog belangrijker is naar mijn mening dat de marxistische ideologie voor een belangrijk deel de recente geschiedenis heeft bepaald van de Oosteuropese landen die met ons bezig zijn de politieke en economische gevolgen te overwinnen van de sinds kort beëindigde tegennatuurlijke deling van Europa. Kennis van de ontwikkeling en beleving van het communisme in Oost-Europa en zeker ook in de Sovjet-Unie kan ons daarbij belangrijk helpen. Hierin ligt de grote waarde van Brzezinski's boek. In de bijzonder helder geschreven epiloog gaat hij in op het gevaar van het nationalisme in de Sovjet-Unie. Dat probleem raakt direct aan onze Westeuropese veiligheid. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie als staatkundige eenheid zou immers een bedreiging voor de Europese stabiliteit betekenen. De laatste ontwikkelingen op dit vlak in de Sovjet-Unie zijn zorgwekkend. Treffend schetst schr. de ontwikkelingen:

Terwijl Marx het tsaristische Russische keizerrijk eens beschreef als de gevangenis der naties, en Stalin het veranderde in het kerkhof der naties, is

onder Gorbatsjov het Sovjetimperium snel de vulkaan der naties aan het worden.

Dit boek kan een ieder ter lezing worden aanbevolen. Het verschaft een goed inzicht in de ontwikkeling van het communisme in de 20e eeuw. Dat inzicht is nodig bij de overwinning van de negatieve gevolgen die het communisme heeft meegebracht. drs. F. J. J. PRINCEN

The Oxford book of military anecdotes

door M. Hastings, 514 blz. Uitg.: Oxford University Press, Oxford, 1985. Prijs: £ 12,50. ISBN: 0.19.214107.4

In de traditie van de *Oxford book*-serie levert ook deze uitgave veel waar — zowel in omvang als inhoud — voor het geld. Het boek bevat een prachtige collectie van militaire anecdotes, van de val van Jericho zoals beschreven in Jozua 6 in de Bijbel tot aan de Falklandoorlog in 1982. Daarbij bevindt zich voor de militair-historisch geïnteresseerde lezer menig bekende anecdote maar ook een hele reeks in het algemeen onbekende verhalen. Variërend van wapenfeiten van Alexander de Grote tot „microgebeurtenissen” van allang vergeten krijgslieden. Hoewel het boek goed is voorzien van een bronnenregister, alsmede een index op naam en plaats, is de inhoudsopgave wel erg summier: onder *Military Anecdotes* 1 t/m 495 vallen 384 afzonderlijke verhalen. Het opsporen van reeds bekende verhalen is derhalve niet eenvoudig; maar wellicht zet het de lezer aan tot lezing van gehele boek. ▷

De samensteller heeft zich overigens vooral laten inspireren door de Engelse en Amerikaanse geschiedenis. Alleen Griekse, Romeinse, en Franse veldheren uit de Napoleontische tijd mogen deze Angelsaksische dominantie in enige mate verlevendigen.

Om een eventueel misverstand uit de weg te ruimen: niettegenstaande de titel impliceert *anecdotes* niet alleen verhalen met een grappige kant. De val van Jericho en Hannibals tocht over de Alpen zullen geen glimlach om de mond brengen. Het betreft vooral feitelijke weergaven van bekende teksten, soms van een uiterst droog karakter waarbij zelfs een pointe blijkt te ontbreken. Dit is zelfs het geval voor de verhalen van Livius over Hannibal. Na zijn miraculeuze 15-daagse tocht over hoge, besneeuwde Alpentoppen — waarbij in detail wordt weergegeven hoe Hannibal de rotsen op zijn smalle pad overwon door ze te verhitten en vervolgens met azijn te overgieten zodat ze gemakkelijk konden worden gebroken (!) — wordt slechts zijdelings gerept over de klassieke overwinning bij Cannae, toch een dramatische veldslag, gewonnen door een nog steeds als tactisch meesterlijk gewaardeerd plan, en waaraan zowel gen Schwartzkopf tijdens *Desert Storm* als menig krijgsschoolstudent inspiratie ontleen.

In een militair geschiedenisboek vloeit onherroepelijk veel bloed, zowel van gewone soldaten als van koningen. Eer, moed en durf zijn ingrediënten die door de eeuwen hun waarde wel hebben bewezen maar evenzeer onnodig bloed verspillen tot gevolg hadden. Zo ook bij de slag te Crécy in 1346 die de Engelsen tegen de Fransen in het veld bracht. Een episode in de geschiedenis die iedere Engelse schooljongen behoort te kennen, zoals wij de Slag bij Nieuwpoort horen te kennen. Een slag die ook wel als het einde van het riddertijdperk wordt gezien, omdat de Engelsen dankzij voortreffelijke boogschutters op afstand een vijand konden verslaan en daarbij zonder discriminatie koning, graaf of voetsoldaat doodden.

De ridderlijkheid in die slag wordt aan beide kanten vertolkt. De Engelse koning was, als overwinnaar, terneergeslagen omdat zoveel Franse edelen door de hand van de gewone Engelse soldaten waren omgekomen. Aan Franse kant besloot de blinde koning Henry van Luxemburg, geleid door zijn ridders, op het slagveld acte de présence te geven teneinde met zijn zwaard één uithaal naar de vijand te kunnen maken. Om dit te vergemakkelijken hadden de ridders al hun paarden aan die van de koning vastgebonden. En zo gingen zij allen dapper maar, naar het ons nu voorkomt, nutteloos ten onder.

De verzameling *anecdotes* bevat echter wel degelijk humoristische elementen, hoewel de omstandigheden vaak zeer dramatisch waren. Zo besloot de Duke of Wellington aan de vooravond van wat later de Slag bij Waterloo zou heten, toch naar het bal van de Duchess of Richmond in Brussel te gaan. En dat terwijl hij 's middags om 5 uur hoorde dat Napoleon zeer voortvarend naar Quatre Bras optrok. Latere historici rechtvaardigden het besluit door op te merken dat het bal de beste gelegenheid bood al zijn hoge officieren te treffen en ze aldus op de aanstaande slag voor te bereiden. Een typisch understatement voor de geestesgesteldheid van Engelse officieren die zich niet laten haasten, maar evenzeer paste het goed in Wellingtons manier van psychologische-oorlogvoering die met *pleasure as usual* wordt omschreven.

Zo staat het Oxford-boek vol met een grote diversiteit aan verhalen, soms van slechts enkele regels, andere beslaan enkele bladzijden. Het boek „leest plezierig”, zowel in de studeerkamer voor degenen die hun gesprekken en speeches een beter fundament willen geven als voor hen die gewend zijn voor het slapen gaan niet al te moeilijke literatuur tot zich te nemen. Een aanwinst derhalve voor al degenen die niet bang zijn krijgsgeschiedkundige boeken in huis te hebben maar niet weten waar te beginnen!

B. A. C. DROSTE, cdre KLu

Je moet nu gaan

door H. C. Peters, 200 blz., geïll.
Uitg.: Van Wijnen, Franeker, 1990.
Prijz: f 25,-
ISBN: 90.5194.051.3

Een „therapeutische herhalingsoefening”, zo typeerden de militairhistorici G. Teitler en D. Schoonoord de recente literaire inspanningen van veel Indië-veteranen in hun in *Maatstaf* (1989)(8/9) verschenen analyse van militaire herinneringsliteratuur over het Nederlandse militaire optreden in Indonesië van 1945 tot 1950. Het werk van H. C. Peters, van 1946 tot 1949 dienstplichtig chauffeur bij de aan- en afvoertroepen van de 7-Decemberdivisie, vormt hierop in zover geen uitzondering, als dat ook deze veteraan alsnog de balans wil opmaken. Van bitterheid, zoals bv. in het werk van A. P. de Graaff, is bij hem echter nauwelijks sprake. Weliswaar constateert hij in zijn voorwoord dat de strijd „nutteloos” was, maar dat zijn diensttijd niettemin een leerschool in kameraadschap was, die hij niet had willen missen.

Peters beschrijft hoe de onbekendheid met het militaire en tropische milieu, de relatief geïsoleerde positie van de Nederlandse militairen in Indonesië, de verliezen en de gezamenlijk doorleefde gevechtservaringen zijn peloton aaneensmeeden. Ook contacten met thuis en de geestelijke verzorging vormden volgens hem een tegenwicht tegen spanning en vervreemding. Peters was overigens niet de enige die zich ontworteld voelde. Uit bovengenoemd onderzoek van Teitler en Schoonoord blijkt dat vervreemding een kernthema in de herinneringsliteratuur vormt. Duidelijk is dat het Indische avontuur een schok teweegbracht bij deze jonge Nederlanders, vooral afkomstig van het platteland, die tot dan toe zo weinig van de wereld hadden gezien en genoten.

Bij het verslag over zijn Indische militaire verleden verhaalt schr. vooral van zijn persoonlijke, posi-

tieve ervaringen. Over zijn militaire activiteiten en die van zijn peloton is hij relatief kort van stof. Het boeiendst is zijn relaas over de bezetting van Buitenzorg in 1946 en van Bantam in 1948/49. Zijn poging het geheel in een ruimere historische context te plaatsen is door de vele onjuistheden minder geslaagd. Peters doet zijn relaas aan de hand van, helaas, bewerkte dagboek-, brief- en krantenfragmenten. Om te illustreren wat er in zijn soldatenhart leefde, citeert hij voorts veelvuldig liedjes, versjes enz., wat het boek een zekere meerwaarde geeft.

Hoewel in dit genre bepaald indringender proza is verschenen, heeft Peters al met al toch een lezenswaardige schets van zijn Indië-diensttijd geschreven voor zijn wapenbroeders en voor militair-historici, -sociologen en -psychologen die zich verdiepen in de mentaliteit van de toenmalige dienstplichtigen en de hedendaagse Indië-veteranen.

dr. P. M. H. GROEN (SMG/LAS)

Oorlog

Multidisciplinaire beschouwingen, o.r.v. prof. dr. J. A. R. A. M. van Hooff, prof. dr. G. Benthem van den Bergh en prof. dr. J. M. Rabbie, 366 blz. Uitg.: Stubeg, Hoogezand, 1990. Prijs: f 28,50. ISBN: 90.6523.054.8

De mens „an sich” zou vredelievend zijn: het is zijn cultuur die hem tot oorlogszuchtig wezen zou transformeren.

De lezer die eenmaal aan het slot toe is zal eerder instemmen met het volgende citaat uit de publikatie:

Wie van een serie verhandelingen als deze over de kenmerken en proceswetmatigheden van groepsagressie en oorlog een eenvoudig beeld verwacht en daarmee ook eenvoudige vingerwijzingen over hoe tot beheersing van deze verschijnselen moet worden gekomen, die zal zijn verwachtingen niet vervuld zien. Als één ding duidelijk moet worden, dan is het dat deze ingewikkelde verschijn-

selen eenvoudige, alles omvattende uitspraken onmogelijk maken.

Met deze twee citaten wordt een indruk gegeven van de inhoud van deze publikatie over multidisciplinaire beschouwingen over het fenomeen OORLOG.

Met name de Stichting voor Interdisciplinair Gedragsonderzoek (SI-GO) doet in ons land moeite de multidisciplinaire benaderingen te stimuleren en organiseert daartoe symposia, die in hoofdzaak, evenals de inhoud van deze publikatie, gedragswetenschappelijk van aard zijn. Deze uitgave is voortgekomen uit twee van deze symposia. De samenvatting op de achterzijde van de publikatie suggereert een bredere multidisciplinaire benadering. Niettemin is kennismaking ervan de moeite waard.

De experimentele toetsing van gedragswetenschappelijke hypothesen voor grote groepen is technisch en ethisch moeilijk uitvoerbaar. De politicologische en historische toetsing van de psychosociale theorie wordt dan te hulp geroepen. Deze benadering kan alleen geschieden in multidisciplinaire instituten. De redactie van deze publikatie pleit hiermee voor de oprichting van een politiek onafhankelijk interdisciplinair polemologisch instituut onder VN-vlag.

De algemene strekking komt erop neer dat, doordat grootschalige conflicten zaken zijn die in laatste instantie zijn terug te voeren op besluitvorming van een klein aantal mensen, de benadering beperkt kan blijven tot wetmatigheden van het individuele intermenselijke contact. Beginnend bij conflicten bij sommige diersoorten en de stammenstrijd wordt de lezer meegenomen van de primitieve strijd naar de moderne oorlog. De motieven van mensen om oorlog te voeren variëren. Enerzijds vormen nationalistische gevoelens belangrijke oorzaken voor het ontstaan en de continuering van oorlog. Anderzijds wordt meermalen op basis van hypothesen aangegeven dat uitbreiding van democratische regerings- en communicatievormen en intensivering van het democratiseringsproces in landen de

oorlogstendensen zullen verminderen. Door de aanwezigheid van autoritaire structuren en onvolledig functionerende democratieën kan het ontstaan van een Derde Wereldoorlog niet worden uitgesloten.

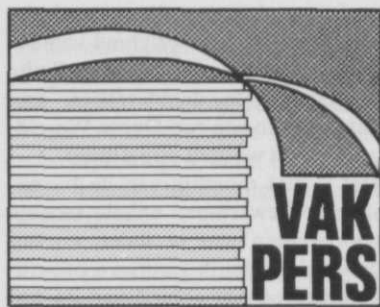
Het is niet moeilijk van de bovenstaande beweringen enkele recente voorbeelden aan te halen en ondanks de redelijk positieve ontwikkelingen op het gebied van de wapenbeheersing kan inderdaad het uitbreken van een oorlog niet worden uitgesloten. Of dit dan meteen leidt tot een Derde Wereldoorlog is niet te voorspellen, maar inderdaad ook niet uitgesloten.

Uiteraard wordt vele malen ingegaan op het gedrag tijdens oorlogshandelingen. Onderzoek heeft aangetoond dat de neiging weersinwerkende bevelen uit te voeren afneemt naarmate mensen meer worden geconfronteerd met de ernstige consequenties van hun handelen. Het probleem van de moderne oorlog, met meer agressie op afstand, is derhalve dat het minder moeilijk is deze soort bevelen op te volgen.

Een interessante bewering in relatie tot de Golfoorlog is dat generaals generalisatieproblemen ondervinden indien zij, zich baserende op grootscheepse militaire manoeuvres in vredetijd, voorspellingen moeten doen over de wijze waarop strijdkrachten zich in actuele oorlogssituaties zullen gaan gedragen.

Het zou interessant zijn deze bewering te onderzoeken aan de hand van de operatie „Desert Storm”; wellicht worden de stellers tot andere gedachten gebracht. Met name in de laatste twee hoofdstukken wordt ingegaan op het verschijnsel nucleaire oorlog. Vanaf von Clausewitz' *War is nothing but a duel on a larger scale*, via Riezlers „blufpolitiek” komen de stellers uiteindelijk uit bij de nucleaire doctrines. En, zoals alom bekend mag worden verondersteld, MACHT speelt in alle situaties de belangrijkste rol.

Alhoewel de inhoud soms wat langdradig is blijft de lezer geboeid door het interessante onderwerp. De uitgave bevat appendixen per hoofdstuk, een auteurs- en een zakenindex. P. W. GORISSEN, Ikol art ▷

Het meesterwapen van de toekomst

In 1932 schreef de even briljante als controversiële Britse generaal-majoor John Frederick Charles Fuller één van zijn vele boeken: *Lectures on Field Service Regulations (FSR) vol. III*. Het belang van het boek is dat Fuller in staat bleek de effecten te beschrijven die nieuwe condities, veroorzaakt door nieuwe technologieën, zouden hebben voor de oorlogvoering. Hij onderkende twee aspecten van de oorlogvoering. Het eerste noemde hij *de elementen van de oorlog*. Zij vormen de fundamentele functies die plaatsvinden in de strijd: vechten, bewegen en beveiligen. Het tweede aspect vormden *de condities van de oorlog*. Factoren, waarmee rekening moet worden gehouden vanwege hun invloed op de elementen van de oorlog gedurende de strijd. Die condities zijn: de vijand en zijn wapens, tijd, ruimte, terrein, moreel, inlichtingen, training, aanvoer en aantallen. Door de eeuwen heen hebben legers wapens gebruikt, zich bewogen en geprobeerd zichzelf te beschermen. De elementen van de oorlog zijn dus constant. Daarentegen zijn de condities van de oorlog voortdurend aan wijziging onderhevig geweest.

Fuller meende dat een commandant t.a.v. die condities drie opties had: ze vermijden, ze te boven komen of ze ten eigen nutte aanwenden. Hij adviseerde de derde optie en zag dat als bewijs van goed veldheerschap.

Om dat te bereiken meende Fuller dat elke verandering in bewapening moest leiden tot een wijziging in or-

ganisatie en in tactieken. Daarbij moet worden besloten wat het meest dominante wapen is en rondom dat wapen moeten alle andere wapens worden gearrangeerd. Dat „meesterwapen” hoeft niet per se het beslissende wapen te zijn. Zijn kwalificatie als meesterwapen moet worden gezocht in het vermogen de vijandelijke tactieken zodanig te verlammen of te verwarren dat andere wapens op doorslaggevende wijze kunnen worden gebruikt; m.a.w.: het meesterwapen geeft het tempo aan!

Fuller voorzag dat de zich wijzigende (technologische) omstandigheden na de Eerste Wereldoorlog de tank tot het nieuwe meesterwapen van het slagveld zouden maken. Hij vertaalde dat in een gebruikskonceptie voor gemechaniseerde strijdkrachten. Het is gebleken dat zijn inschatting opmerkelijk accuraat was. Heden ten dage is de tank nog steeds het middelpunt van het tactische grondgevecht in open terrein.

De vraag is of deze centrale positie van de tank in dit terrein, en als gevolg daarvan de gebruikte tactieken, organisatie en doctrine, nog steeds worden gerechtvaardigd door de huidige condities van het gevechtveld. Majoor (US Army) Anthony M. Coroalles tracht in een artikel, gebruikmakend van de methodologie van Fuller, de hedendaagse condities te analyseren, met het doel te bepalen wat het „meesterwapen” van de toekomst zal zijn. Hij beziet daartoe de drie elementen *vuurkracht* (vechten), *mobiliteit* (bewegen) en *bescherming* (beveiligen).

Hij begint met wat algemene stellingen. Tactisch gezien, aldus schr., worden strijdkrachten primair geor-

ganiseerd om òf aan te vallen, òf te verdedigen (*striking or fixing*). De aanvallende strijdmacht moet zo mobiel mogelijk zijn, en de verdedigende moet bovenal stabiel zijn. Het „meesterwapen” kan zowel aanvallend als verdedigend zijn. Toeneming van vuurkracht is (in het algemeen) een voordeel voor de verdediging, terwijl toeneming van de mobiliteit (in het algemeen) in het voordeel is van het offensief. Bescherming werkt over het algemeen neutraal.

Welke condities zullen in de toekomst van invloed zijn op *vuurkracht*? *Precision-guided munitions* (PGM's) en gecomputeriseerde sensors, alsook de ontwikkeling van de mijnentechnologie en van de (geleide) luchtwapens bepalen die vuurkracht. Zij benadelen in hoge mate de overlevingskansen van de tank. Het is een historisch feit dat iedere verbetering in bewapening is geneutraliseerd door een tegenmaatregel, die de voordelen van dat wapen ontkracht. Die tegenmaatregelen kunnen worden genomen in de vorm van tactieken, bescherming, toeneming van vuurkracht of grotere mobiliteit. In de tijd dat de tank het dominante slagveldwapen was werd elke toeneming van antitankvermogen gepareerd met zwaardere bepantsering en/of grotere snelheid. Vandaar dat de tank tot vandaag in open terrein het meesterwapen is gebleven. De logica dwingt echter tot de conclusie dat er een grens is aan de mate van bepantsering en daarmee aan het gewicht van de tank, wil die nog effectief kunnen opereren. Vandaar dat de ontwikkelingen op het gebied van vuurkracht in het nadeel van de tank zijn.

Welke condities zullen in de toekomst van invloed zijn op *mobiliteit*? Mobiliteit is, zoals gesteld, in het voordeel van het offensief. De tank, een offensief wapen, wordt dus in hoge mate benadeeld door de condities die de mobiliteit aantasten. In een toekomstige oorlog zijn diverse synergetische condities te verwachten die leiden tot immobiliteit van tankformaties (zoals het

hoge brandstofverbruik dat de nodige logistieke problemen oproept en zodoende de algehele mobiliteit van de tank zal verminderen; of de toenemende verstedelijking van West-Europa die tankformaties zal vertragen en kanaliseren). Hoewel de (tactische) snelheid van de tank wellicht nog kan toenemen, zal (datgene waarom het gaat!) de (operatieve) mobiliteit (n.b. juist door die hoge snelheid = hoog brandstofverbruik) afnemen. Dat zal negatief uitwerken op de overlevingskansen van de tank.

Welke condities zullen in de toekomst van invloed zijn op *bescherming*? Reactief pantser is weliswaar een enorme verbetering op het gebied van de bescherming, het heeft toch nogal wat invloed op het gewicht van de tank. En dat heeft dus repercussies voor de snelheid en de overlevingskansen.

Alles te zamen ziet het dus ernaar uit dat in de toekomst het tij zich keert tegen grondgebonden, gepantserde mobiliteit als principe — of als „meestersysteem” — in een toekomstige (grond)oorlog; en de vraag is nu hoe wij kunnen reageren

op die condities en ze tot eigen voordeel aanwenden? In de geschiedenis zijn legers die opereerden met een hogere snelheid dan hun tegenstanders, steeds succesvol geweest. Ervan uitgaande dat grondgebonden gepantserde mobiliteit in een toekomstige oorlog ernstig wordt belemmerd, zal het vasthouden aan de tank als „meesterwapen” slechts kunnen leiden tot (relatief) statische oorlogvoering.

Er is echter, aldus Coroalles, een systeem dat voordeel kan putten uit de gewijzigde omstandigheden en dat is *de helikopter*. Dat wapenplatform kan superieure mobiliteit combineren met superieure vuurkracht. Omdat de logistieke ondersteuning kan plaatsvinden in het achterland, is de helikopter ook logistiek minder kwetsbaar. Hij zal niet het beslissende wapen zijn, aangezien hij niet slaags kan raken met de vijand noch grond kan bezetten. Daarvoor zijn volgens schr. nog steeds tanks, artillerie en infanterie nodig, die derhalve de primaire beslissingswapens blijven. Het is echter de helikopter die de *snelheid* van de toekomstige grandoorlog bepaalt, en daarmee is de helikopter dus het „meesterwapen” van de toekomst.

Blijft de vraag van de tactische relatie tussen de helikopter en de grondoepen. De beste oplossing is, volgens Coroalles, die van schild en zwaard. De gepantserde grondoepen als geheel zullen nu de defensieve strijdmacht vormen voor de vliegende offensieve strijdmacht. Op die wijze zijn de beide strijdmachten complementair. De helikopter moet dus niet worden gezien als vervanger voor gepantserde landstrijdkrachten, want de beslissing wordt immers op de grond bereikt. Maar in afwijking van de hedendaagse situatie, waarbij het de missie van de luchtstrijdkrachten is de landstrijdkrachten aan te vullen, zullen in de toekomst de grondstrijdkrachten moeten worden gezien als aanvulling voor de luchtstrijdkrachten.

A. M. Coroalles — The master weapon. The tactical thought of J. F. C. Fuller applied to future war. *Mil. Review* (1991)(1)62-72.

J. F. W. VAN ANGEREN, lkol KLu

Militaire Spectator legpenning

Het bestuur van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap heeft de ter gelegenheid van de viering van het honderdvijftigjarig bestaan van de Militaire Spectator op 29

januari 1982 ingestelde MILITAIRE SPECTATOR LEGPENNING, bedoeld om het schrijven over defensie-aangelegenheden te stimuleren, in het thans lopende verenigingsjaar toegekend aan kolonel der mariniers

mr. drs. C. HOMAN

ter erkenning van

de loffelijke wijze waarop hij met een groot aantal publikaties heeft bijgedragen aan het denken over defensie-aangelegenheden bij brede lagen van de Nederlandse bevolking. Zijn bijdragen in diverse boeken, tijdschriften en dagbladen getuigen van een gedegen kennis van de materie, een heldere betoogtrant en de vaardigheid gecompliceerde zaken op begrijpelijke wijze uit te leggen.

Tijdens de op 6 mei jl. te Den Haag gehouden bijeenkomst is de legpenning door de voorzitter, lgen art G. J. Folmer, uitgereikt.

REGELS VOOR KOPIJ- VERZORGING

Ten einde bij de verwerking van kopij door redactie, productieafdeling en zetterij onjuistheden en tijdverlies te vermijden en de eindcorrectie zo nodig — bij tijdgebrek — door anderen dan de auteur te laten verrichten, is het gewenst, dat aangeboden kopij zoveel mogelijk een uniform uitvoeringskarakter heeft en geen ruimte laat voor onjuiste interpretatie. Daartoe dient de kopij aan enkele normen te voldoen.

Om dit te bereiken zijn hieronder enkele aanwijzingen samengevat om auteurs te informeren omtrent de meest doelmatige uitvoering van kopij.

De auteurs wordt dringend verzocht de omvang van hun artikelen zoveel mogelijk te beperken. Zulks komt de leesbaarheid van hun bijdrage alsmede de variatie van de inhoud van ons maandblad ten goede. Als richtlijn kan men uitgaan van een gemiddelde van 6 blz. zonder, tot 8 blz. met illustraties. Eén pagina telt ca. 800 woorden; dit komt globaal overeen met 2 bladen A4, getypt met ruime marge en 1½ regelafstand.

1. MANUSCRIPT

1.1. Tekst

- Boven de titel (men houde deze kort): naam auteur met evt. academische titel; daaronder rang of functie.
- Kopij typen met anderhalve of dubbele regelafstand.
- Marge ca. 5 cm.
- Pagina's bovenaan doorlopend nummeren.
- Bij latere tussenvoeging van pagina's: nummer van voorgaande pagina, gevolgd door letter (a, b, ...).
- Spelling: voorkeursspelling (Van Dale / Woordenlijst Spellingcommissie).
- Opnieuw typen van een pagina aanbevolen in geval van veel doorhalingen/wijzigingen/correcties.

1.2. Tabellen

- Niet in tekst opnemen, doch op aparte pagina('s) aan het slot toevoegen.
- Doorlopend nummeren en nummer boven tabel plaatsen (Tab. 1, Tab. 2, enz.)
- Daarachter evt. titel(s) van tabel(len).
- In de tekst verwijzingen naar desbetreffende tabel(len) opnemen (nummer).
- Tabel-indelingen uitsluitend met horizontale lijnen.
- Tabellen dienen niets anders te bevatten dan letters/woorden en/of cijfers.

1.3. Literatuuropgaven

- Samen te vatten aan het slot, onder kopje Literatuur.
- Literatuuropgaven nummeren in volgorde van vermelding in artikel.
- Verwijzingen in de tekst d.m.v. desbetreffende nummer tussen rechte haken: [], achter naam schrijver of citaat.
- Vermelding tijdschriftartikelen in literatuurlijst als volgt: Auteur — Tijdschrift jaargang(jaar)(nummer)blz. Voorbeeld: 3. F. J. van Doorn — Mil. Spect. 140(1971)(4)170.
- Vermelding van boeken: Auteur — Volledige titel. Uitgever, plaats (jaar)blz. (Vermelding blz. facultatief.) Voorbeeld: 7. A. Etzioni — De moderne organisatie. Spectrum, Utrecht (1970)36.
- Vermelding brochures: Auteur — Titel brochure. Uitgever of firma, plaats (jaar)blz. (Paginacijfer facultatief.) Voorbeeld: P. van Duyn — Toepassingen van infrarood. N.V. Fictief, Den Dam (1971)4.
- In literatuuropgaven is vermelding van titulatuur e.d. bij auteursnamen niet gebruikelijk.

h. Afkorting tijdschrifttitels volgens richtlijnen NEN 782.

i. Indien in een artikel niet expliciet naar de literatuur wordt verwezen, kan nummering van de opgaven achterwege blijven.

1.4. Voetnoten

- Deze beïnvloeden de leesbaarheid van een artikel ongunstig en dienen zoveel mogelijk te worden vermeden.
- Indien gebruik van enkele voetnoten onvermijdelijk is, dan per artikel doornummeren (dus niet per pagina) in met 1 beginnende reeks.
- Voetnootcijfers in de tekst, bij voorkeur ná desbetreffende zin, een halve regel hoger typen, zonder haken: ¹.
- De voetnoten zélf, ook met voorin het cijfer een halve regel hoger, kunnen aan het slot, na evt. literatuurlijst, worden getypt (bij opmaak komen ze zoveel mogelijk onder de kolom(men), waarin de verwijzing staat).

2. ILLUSTRATIES

2.1. Foto's

- Foto's zwart-wit, glanzend: formaat liefst 9 × 12 of 13 × 18 cm (geen kleurenfoto's of diapositieven).
- Op de achterzijde vermelden: Mil. Sp./naam auteur/nummer waarmee in tekst naar de afbeelding wordt verwezen.

2.2. Tekeningen

- Geheel in Oostindische inkt, op calqueer- of wit tekenpapier; papierformaat max. ca. 25 × 35 cm. Inschriften niet typen (zie ook pt 2.3.).
- Letters/cijfers m.b.v. sjablonen zo groot tekenen, dat bij verkleining van tekening tot kolombreedte (ca. 7,5 cm) letter/cijferhoogte ten minste 1 mm is (in uitzonderingsgevallen kunnen grote tekeningen worden gereproduceerd over 1½ of 2 kolom = ca. 10 of 15 cm; max.-hoogte ca. 22 cm).
- In plaats van getekende sjabloonletters kunnen ook plak/afwrijfletters worden toegepast, waarvoor dezelfde maatnormen gelden.
- Wanneer het zwart-witcontrast optimaal is, zijn scherpe lichtdrukken op wit papier ook bruikbaar.
- Calqueerpapier alleen éézijdig gebruiken.
- Millimeterpapier maakt reproductie onscherp, tenzij de liniëring lichtblauw is: bij reproductie vervalt deze liniëring echter.
- Buiten het te reproducere vlak, boven of onder tekening vermelden: Mil. Sp. / naam auteur / nummer waarmee in tekst naar afbeelding wordt verwezen (zie ook pt 2.3.). ▶

h. Tekeningen vóór inzending goed controleren: in een eenmaal vervaardigde opname is correctie vrijwel onmogelijk.

2.3. Onderschriften/legenda's bij afbeeldingen

a. Nummering van foto's en tekeningen doorlopend en dóór elkaar.

b. Verwijzingen in de tekst met: afb. 1 t/m afb. . . .

c. Onderschriften bij afbeeldingen zijn essentieel; men volsta dus niet met een nummering.

d. Onderschriften, getypt, aan het slot van artikel opnemen (ná evt. literatuurlijst en voetnoten), in volgorde van, en mét nummering. Zij behoeven niet op de achterzijde van foto's vermeld, noch op tekeningen getekend. Dit geldt ook voor evt. legenda's bij tekeningen, die (getypt) onder desbetreffende onderschriften kunnen worden opgenomen.

e. Bevat een legenda tekens/symbolen die niet kunnen worden gezet, dan dient de gehele legenda in de tekening opgenomen (getekend).

2.4. Algemeen

Foto's en tekeningen nimmer in tekst opnemen, doch altijd los bijvoegen.

3. DRUKPROEF

a. Als regel ontvangt de auteur een drukproef ter correctie, alsmede genummerde afdrucken van evt. illustraties ter kennisneming.

b. Hiervan kan worden afgeweken op verzoek van auteur of bij ontbreken van voldoende tijd voor deze procedure.

c. Voor het corrigeren zoveel mogelijk gebruik te maken van officiële correctietekens volgens NEN 632.

4. MENINGEN VAN ANDEREN

4.1. Aantal exemplaren

Bijdragen voor de rubriek „Meningen van anderen” dienen in tweevoud te worden ingezonden.

4.2. Tijdstip inzending

Indien een reactie op een artikel uiterlijk 1 week na verschijnen van dat artikel in het bezit van de redactie is, kan ze in principe, samen met een evt. wederwoord, op de kortst mogelijke termijn worden gepubliceerd.

5. RUBRIEK VAKPERS

5.1. Titel

Deze dient een zo woordelijk mogelijke vertaling te zijn van de titel van het gerefereerde artikel.

5.2. Bronvermelding

Aan het slot van het uittreksel een bronvermelding opnemen, bevattende: Auteur — titel oorspronkelijk artikel. Naam tijdschrift jaargang(jaar)(nummer)blz. (zie ook pt. 1.3.d.).

6. BOEKBESPREKINGEN

6.1. Titelbeschrijving

Medewerkers, die van de redactie een boek ter recensie ontvangen, gelieven de bespreking te doen voorafgaan door een volledige titelbeschrijving, bevattende: Titel, auteur, aantal blz., aantal afb., aantal tabellen*. Uitgever, plaats, jaar. (Importeur v. Ned.*). Prijs. (*: voor zover van toepassing). ISBN-nummer. Voorbeeld:

Die Streitkräfte der siebziger Jahre

door dr. F. Wiener, 192 blz., 159 afb., 12 tab. Uitg.: J. F. Lehmanns Verlag, München, 1971. Prijs: DM 20,-. ISBN: ...

6.2. Honorering

In tegenstelling tot artikelen en andere bijdragen worden besprekingen niet gehonoreerd; recensent mag het besproken boek behouden.

7. BEWIJSNUMMERS

Iedere auteur ontvangt automatisch en zonder kosten 5 bewijsexemplaren van het nummer waarin zijn artikel is opgenomen.

Meer exemplaren à f 3,- per nummer te bestellen door storting/overschrijving op bankgiro 51 43 38 997 t.n.v. Militaire Spectator, Den Haag, bij Algemene Bank Nederland N.V., Postbus 165, Den Haag (giro 71 12), onder vermelding van het gewenste.

8. HONORARIUM

Het auteurs honorarium voor artikelen bedraagt f 50,- per gedrukte pagina, incl. bijgeleverde, reproduceerbare illustraties, met een minimum van f 100,-. Voor de rubrieken Uit de vakpers en Meningen van anderen bedraagt het honorarium f 25,- per pagina.

9. NAAM, ADRES, GIRO/BANK AUTEUR

De auteur gelieve op de eerste pagina van zijn manuscript links bovenaan te vermelden: naam, adres en giro- of bankrekeningnummer.

10. KOPIJ-INZENDING, OVERLEG

Kopij te zenden aan: Redactie Militaire Spectator, p/a HKS, Frederikkazerne/geb. 106, v.d. Burchlaan 31, 2597 PC Den Haag (tel. (070) 3 16 66 29).

Door auteurs, voor of tijdens het schrijven, gewenst overleg m.b.t. onderwerp, inhoud, mogelijkheid van plaatsing, gewenste omvang e.d. kan via evengenoemd adres plaatsvinden.

Overleg m.b.t. reproduceerbaarheid van illustraties, alsmede over drukproeven/correcties: opmaakredactie/productieafdeling, Kalvermarkt 28, kmr E509, 2511 CB Den Haag (tel. (070) 3 18 68 67, de heer L. W. Krumbholz).